

e Monumentica

ROČNÍK IX. **2021** | ČÍSLO **2**

e_Monumentica

© AUTOŘI PŘÍSPĚVKŮ
Tomáš Bárta Pražák
Petra Hečková
Lucie Bartůňková
Pavel Voltr
Jitka Bílková

© FOTOGRAFIE NA OBÁLCE
Petra Hečková, *Složená náhrobní stéla na hrobě rodiny Gringer v Pustých Žibřidovicích (okres Šumperk), asi začátek 20. století. Světlý smouhovitý mramor z Horní Lipové* (výřez).

---

e-Monumentica | odborný recenzovaný časopis věnovaný tématu
mezioborové spolupráce v oblasti péče o památky a kulturní dědictví

Vydává Univerzita Pardubice, Studentská 95, 532 10 Pardubice 2, IČO 00216275.

ADRESA REDAKCE: Univerzita Pardubice, Fakulta restaurování, Jiráskova 3, 570 01 Litomyšl

REDAKCE: Vít Večeře, emonumentica@gmail.com

REDAKČNÍ RADA
prof. PhDr. Petr Fidler (Univerzita Pardubice, Fakulta restaurování), předseda redakční rady
doc. Jaroslav J. Alt, ak. mal. (Univerzita Pardubice, Fakulta restaurování)
Ing. Karol Bayer (Univerzita Pardubice, Fakulta restaurování)
doc. Mgr. art. Jakub Ďoubal, Ph.D. (Univerzita Pardubice, Fakulta restaurování)
doc. Dr. Ing. Michal Ďurovič (Fakulta chemické technologie, Vysoká škola chemicko-technologická)
Ak. mal. Igor Fogaš (Soukromý restaurátor a soudní znalec umění)
Dott. Jana Michalčáková, Ph.D. et Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci, Fakulta filozofická)
doc. Ing. Zuzana Slížková, Ph.D. (Ústav teoretické a aplikované mechaniky, AV ČR, v. v. i.)
PhDr. Zdeněk Vácha (Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Brně)

Z důvodu zpožděného vydání jsou uváděny skutečnosti náležející do mladší doby než ročník časopisu.

ISSN 1805-1944 (online)
ISSN 2695-1622 (tisk)

e-Monumentica

ROČNÍK IX. **2021** | ČÍSLO **2**

Obsah

Recenzovaná část

s. 9 Tomáš Bárta Pražák
Z historie restaurování knih a rekondice Mattioliho Herbáře

s. 21 Petra Hečková
Náhrobek jako historický pramen pro dějiny ušlechtilé kamenické výroby: příklad západního Slezska

Nerecenzovaná část

s. 45 Lucie Bartůňková
Porcelánová výzdoba náhrobků na hřbitově v Horním Žďáru

s. 61 Pavel Voltr, Jitka Bílková
Devastace hřbitovů na Tachovsku po roce 1945 a jejich obnova

Zprávy a recenze

s. 80 Petra Hečková
Projekt *Paměť hřbitovů* končí, výzkum sudetských hřbitovů je však teprve na počátku cesty

s. 86 Petra Hečková
Starý židovský hřbitov ve Vratislavi: ozvěny zašlé slávy „alte Breslau"

Recenzovaná část

Z historie restaurování knih a rekondice Mattioliho Herbáře[1]

Tomáš Bárta Pražák
Národní muzeum, Knihovna Národního muzea

KLÍČOVÁ SLOVA dějiny restaurování – restaurování knih – Pietro Andrea Mattioli – herbář – staré tisky

KEY WORDS history of restoration – restoration of books – Pietro Andrea Mattioli – herbarium – old prints

FROM THE HISTORY OF BOOK RESTORATION AND RENOVATION OF MATTIOLI'S HERBARIUM

The article is a short excursion into the history of book restoration in the Czech lands before 1900. Above all, several evidenced restoration treatments dating to the 16th century are pointed out. Then, the focus shifts to one of the volumes of Mattioli's Herbarium from the collection of the National Museum Library that carries traces of numerous repairs from the period between the 18th and 20th centuries where we can identify who carried out the treatments; therefore, we are able to demonstrate different approaches in the individual periods. It is not a general study but a minor probe into the issues with the aim to motivate further research in this field.

1 | V článku jsou použity fotokopie folií 289, 300, 360r, 399r a 432r ze starého tisku Pietro Andrea Mattioli, *Herbář aneb Bylinář Wysoce včeného a wznesseného P. Doktora Petra Ondřege Mathiola, nynj zase přehlédnutý, a mnohými pěknými nowými Figůrami, též y vžitečnými Lékařstwjmi s obzwlásstnj pilnostj rozhogněný a sprawený: Skrze Joachyma Kameraria, w slawném Ržjssském Městě Normberce Lékaře a Doktora: Z Německého pak gazyku w Český přeložený Od Adama Hubera z Rysnbachu, D. Danyele Adama z Weleslawjna. Nazad sprawena gsau hogná Registra bylin w rozličných gazycých, ano y neduhů lidských a Lékařstwj proti nim vžitečných*, Praha 1596, Národní muzeum, Knihovna Národního muzea, Staré tisky, sign. 28 A 1c.

Historie restaurování knih je neodmyslitelně spjata s prvními knihvazači. Lze tak předpokládat, že obecně za první restaurátory (resp. konzervátory) knih se s nadsázkou mohou označit knihvazači z 1. až 2. století. Z téže doby pocházejí zatím nejstarší pozůstatky kodexů z Egypta.[2] V případě české provenience lze první knihvazače hledat při skriptoriích klášterů (za nejstarší skriptorium se s vysokou pravděpodobností považuje v současné době to při Břevnovském klášteře, které fungovalo již v polovině 11. století).[3] Pohybujeme se však v oblasti spekulací, jelikož z břevnovského skriptoria prozatím nejsou známy záznamy o konzervačních pracích přinejmenším v podobě donačních či účetních zápisů. Podle dosavadního stavu poznání jsou známy pouze písemné zmínky až z mladší doby. Milena Vanišová k této problematice ve své diplomové práci k historii konzervování a restaurování připomíná rok 1797 a spojuje ho s pražským knihařem Karlem Šťastným. Bohužel tento rok zároveň nešťastně připisuje i k prvním konzervačním zásahům,[4] s čímž nelze jednoznačně souhlasit. Ostatně celkový historický vývoj před rokem 1900 je v práci líčen poměrně vágně.[5] Pravdou je, že lze dohledat písemné doklady i staršího data.

V následujícím textu se tedy pokusím revidovat tyto informace a zároveň představit jeden z exemplářů Herbáře Pietra Andrey Mattioliho (1501–1577) ze sbírek Knihovny Národního muzea, který nese známky opakovaných oprav v časovém období od 18. do 20. století, u nichž jsou známi konkrétní realizátoři zásahů a lze v tomto případě i demonstrovat rozdílné přístupy v průběhu času. S ohledem na tyto rekurentní zásahy byl zvolen i termín rekondice v názvu tohoto příspěvku, který by je mohl nejlépe vystihovat. Nutno upozornit, že předkládaný příspěvek je pouze krátkým exkurzem do historie restaurování knih na českém území do 19. století a nejedná se o komplexní studii, ale spíše o drobnou sondu, jež by měla motivovat další výzkum v této oblasti.

Exkurz do historie restaurování knih

Za starší písemnosti, které mohou dokládat praxi s určitou opatrností označovanou za restaurování, lze pokládat některé pozdně středověké příručky zahrnující i vybrané postupy prací s papírem či pergamenem. V rukopise z roku 1422 připomínaném jako *Questo libro et ne di Simone de Monte Dante (…)* je například popsaný postup na odstranění písma z pergamenu bez užití „*škrabacího želízka*“, ale s použitím citronové šťávy.[6] Jehan Le Bégue (1368–1457) v práci *Experimenta de coloribus* z roku 1431 pro změnu uvádí postup na odstranění nežádoucího písma z papíru prostřednictvím destilátu ze sanytru a římského vitriolu.[7] Uvedené metody lze jistě primárně chápat jako recepty pro korektury či recyklaci, ale můžeme o nich samozřejmě uvažovat i jako o prekurzoru metody čištění. Naopak za postup, který je svou povahou bližší dnešnímu pojetí restaurování, je možné pokládat návod na čištění inkoustových skvrn a špíny na papíře uvedený v práci *Pictoria, sculptoria et subalternarum artium* z roku 1620 od Theodora Turqueta de Mayernea (1573–1655).[8] De Mayerne dokonce neopomíjí ani zkoušku čistícího prostředku na vybraném vzorku.

2 | Srov. Jindřich Marek, heslo Kodex (rukopisná kniha), *Encyklopedie knihy v českém středověku a raném novověku*, https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Kodex_(rukopisná_kniha), vyhledáno 9. 5. 2022.

3 | Jindřich Marek – Michal Dragoun, heslo Skriptorium, *Encyklopedie knihy v českém středověku a raném novověku*, https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Skriptorium, vyhledáno 9. 5. 2022. – Petr Voit, heslo Knihvazač (tištěná kniha), *Encyklopedie knihy v českém středověku a raném novověku*, https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Knihvazač_(tištěná_kniha), vyhledáno 9. 5. 2022.

4 | Milena Vanišová, *Historický vývoj oboru Konzervátorství restaurátorství papírových dokumentů a knižní vazby, používaných metod a vzdělávacích institucí v Československu a České republice* (diplomová práce), Ateliér restaurování a konzervování papíru, knižní vazby a dokumentů FRUPCE, Litomyšl 2018, s. 28 a 151.

5 | Vanišová ve své práci například opomíjí nezanedbatelný vliv Společnosti vlasteneckých přátel umění vzniklé v roce 1796, která pečovala i o vzácné archivní a knihovní fondy, případně zřejmý zájem o zachovávání písemných památek z let 1892–1894 prosazovaný poslancem Říšské rady Karlem Adámkem (1840–1918) aj. Srov. Jaroslav Haasz, Ochrana památek a starožitností u nás, *Český lid* III, 1894, s. 177–178 a 366–375. – Aneta Štěpánková, *Právní regulace památkové péče* (diplomová práce), Katedra dějin státu a práva PrFMU, Brno 2017, s. 17–18.
Dále je zarážející, že pominula například informaci o zadávání knihařských prací (jako bylo opatřování nových vazeb) v rámci roudnické lobkowiczké knihovny na základě účetního materiálu ze 17. století nebo i snahu o zlepšení ochrany a péče samotného knihovního fondu v období 1777–1797, jak ostatně připomíná i Alena Richterová, na kterou se Vanišová odkazuje. Srov. Alena Richterová, *Vývoj roudnické lobkovické knihovny (na základě průzkumu archívních pramenů)*, Praha 1989, s. 35, 53–54 a 71–75.

6 | Barbora A. Hřebíčková, *Recepty starých mistrů, aneb, Malířské postupy středověku*, Brno 2017, s. 115.

7 | Ibidem, s. 107.

8 | Ibidem, s. 115.

Ovšem pokud jde zatím o první prokazatelný a písemně doložený restaurátorský zásah, připomeňme pamětní záznam o nálezu z první poloviny 16. století, a to *Ročovského graduálu* vytvořeného ve 14. století, který je v současné době uložen ve Státním okresním archivu Louny a „*nalezen byl ve vsi Oulovicích v nějakém hliništi a obnoven*“.[9] Opravu zaznamenává i bilingvní zápis v samotném graduálu v latinském i českém jazyce. Vlastní oprava graduálu pak souvisí s obnovením Ročovského kláštera s finanční podporou Václava Bezdružického z Kolovrat (1457–1536 až 1539) a jeho bratra Jiřího († 1526 nebo 1528) a je datována do roku 1521. Další opravy jsou pak písemně doloženy v roce 1689 a inicioval je František Karel Libštejnský z Kolovrat (1620–1700).[10] V případě těchto oprav iniciovaných Kolovraty je zřejmý primární zájem o rodovou reprezentaci.[11] Do 16. století je také datována oprava v *České nedělní postile* Jana Husa z 15. století, která je uložena v Národní knihovně v Praze (sign. XVII A 11) a jsou v ní zřejmá doplnění celých stránek a chybějícího textu.[12] Z mladších zásahů lze dále připomenout opravy ze 17. století v podobě doplnění chybějící části pergamenu v *Novém zákoně lnářském* z poloviny 15. století, který je uložen ve Studijní a vědecké knihovně Plzeňského kraje (sign. 21 A 35). Stáří oprav v lnářském Novém zákoně může pouze orientačně datovat rukopisná vlastnická poznámka táborského augustiniánského kláštera napsaná na doplněné části pergamenu prvního folia,[13] který byl po vizuální stránce fixován pojivem na bázi klihu. V relaci k výše psanému jistě stojí za připomenutí také *Graduál Magdalény od Zlaté hvězdy* z roku 1576, uložený v Národní knihovně v Praze (sign. XVII A 41), který měl být obnoven a převázán v roce 1646 literátským bratrstvem při kostelu sv. Havla na Starém Městě pražském. Nutno však podotknout, že zde šlo zřejmě především o cenzorský protiutrakvistický zásah související s převazbou.[14] Analogický přístup je zřejmý i u *Graduálu literátů u sv. Havla v Starém Městě pražském*, uloženého tamtéž (sign. XVII B 19).[15]

Mattioliho Herbář – sign. 28 A 1c

Podobné zápisy lze nalézt i v dalších knihách, například v českém vydání Mattioliho Herbáře z roku 1596, který je součástí sbírek Oddělení rukopisů a starých tisků Knihovny Národního muzea v Praze pod signaturou 28 A 1c a ve kterém se nachází provenienční zápis z roku 1746: „*Jest opraven tento Herbář v roce 1746 z nákladu pana Václava Šönneka, ten čas hejtmana na panství Schönfeldovském v Nasavrkách. Opravoval Tadeáš Vodzelka*“.[16] Vyskytují se však i jednodušší zápisy o obnovení k určitému datu. Příkladem může být inkunábule německé bible vydané roku 1483 Antonem Kobergerem (asi 1440–1513) v Norimberku uložená v Knihovně Národního muzea (sign. 69 A 9), ve které se na zadním přídeští nachází poznámka: „*Renovatus liber anno 1755, 5. octobris*“.[17]

Herbář aneb Bylinář Pietra Andrey Mattioliho ve druhém vydání z roku 1596 je českým překladem z německého originálu. Herbář byl vytištěn na Starém Městě pražském na náklad Daniela Adama z Veleslavína (1546–1599) a Václava Trejtlara z Krošvic (asi 1562–1606). Tisk má

9 | František Štědrý, Ročov. Klášter augustianův obutých čili poustevníků, *Sborník historického kroužku*. *Časopis historický* XXIV, 1923, s. 21

10 | Viz Štědrý (pozn. 9). – Bohumil Matějka, Graduál kláštera v Ročově, *Časopis společnosti přátel starožitností českých v Praze* II, 1894, č. 4, s. 106. Srov. Ročovský graduál, 14. stol., Státní oblastní archiv v Litoměřicích – Státní okresní archiv Louny, Graduál kláštera augustiniánů v Ročově.

11 | K rodové reprezentaci více např. Martin Nodl – Martin Wihoda (ed.), *Šlechta, moc a reprezentace ve středověku*, Praha 2007. – Šimůnek Robert, *Reprezentace české středověké šlechty*, Praha 2013. – Michal Šronek, *Zbožnost, účelnost, reprezentace*, České Budějovice 2020.

12 | Josef Truhlář, *Katalog českých rukopisů c. k. veřejné a univerzitní knihovny pražské*, Praha 1906, s. 5. Srov. Jan Hus: Česká nedělní postila (Vyloženie svatých čtení nedělních), 15. stol., Národní knihovna České republiky, sign. XVII A 11, fol. 314(313)–315(314).

13 | Stanislav Petr, Český Nový zákon z knihovny augustiniánského kláštera ve Lnářích, *Studie o rukopisech* XXVI, 1987–1988, s. 76. Srov. Nový zákon lnářský, 1. pol. 15. stol., Studijní a vědecká knihovna Plzeňského kraje, sign. 21 A 35, fol. 1.

14 | Viz Truhlář (pozn. 12), s. 18. Srov. Graduál Magdalény od Zlaté Hvězdy (literátů u sv. Havla), 1576, Národní knihovna České republiky, sign. XVII A 41, fol. 415r.

15 | Viz Truhlář (pozn. 12), s. 27. Srov. Graduál kostela sv. Havla na Starém Městě pražském, 16. stol., Národní knihovna České republiky, sign. XVII B 19, fol. IIr.

16 | Mattioli (pozn. 1).

17 | Biblia germanica, 1483, Národní muzeum, Knihovna Národního muzea, Staré tisky, sign. 69 A 9.

standardně 557 listů (476 číslovaných a 81 nečíslovaných). Mimo hlavního textu je doplněn řadou dedikací významným osobnostem: Ferdinandu I. Habsburskému (1503–1564), Maxmiliánu II. (1527–1576), Karlu II. Štýrskému (1540–1590), Ferdinandu II. Tyrolskému (1529–1595), Adamu II. z Hradce (1549–1596) či Petru Vokovi z Rožmberka (1539–1611).[18]

V současné době je jen v České republice evidováno několik desítek exemplářů. Vysokou míru dochování lze vysvětlovat značnou popularitou tohoto díla a v případě českého překladu to podtrhuje mimo jiné i fakt, že se tento výtisk herbáře zachoval také v řadě zahraničních knihoven. Eviduje ho například Britská knihovna v Londýně (Anglie), Univerzitní knihovna v Debrecínu (Maďarsko), Knihovna Christiana Weiseho v Žitavě (Německo), Královská knihovna ve Stockholmu (Švédsko), Knihovna Lvovské národní univerzity Ivana Franka (Ukrajina) a mnoho dalších.[19]

V Knihovně národního muzea při Oddělení rukopisů a starých tisků je evidováno na 7 exemplářů pod signaturami 16 A 5, 28 A 1a–d, 28 A 7 a Dušek 77. Jako nejzajímavější se jeví exemplář se signaturou 28 A 1c, ve kterém se setkávají přinejmenším tři etapy restaurátorských zásahů, jež se místy dokonce prolínají. O dvou etapách jsou navíc i dobové písemné záznamy. První je z roku 1746 a souvisí se zásahem provedeným výše zmíněným Tadeášem Vodzelkou a druhá z roku 1869 od Karla Červenky, kdy opravy inicioval pravděpodobně Fr. L. Procházka, který v té době podle všeho knihu vlastnil. V knize je posledně jmenovaný zásah zaznamenán zápisem v podobě: *„Opisoval a opravoval tento Herbář K. Červenka v Hlinsku v měsíci červnu léta Páně 1869."* a podpis *„ČKarel"*. Třetí etapu oprav z počátku 20. století má na svědomí snad Edward Šíma, který se pouze podepsal na předsádce nové vazby. Bohužel nelze jednoznačně určit, jaké všechny opravy byly provedeny v jednotlivých etapách, orientačně to je možné pouze u oprav dokladovaných záznamy v knize.

Herbář se signaturou 28 A 1c je proti jiným exemplářům v důsledku všech zásahů rozměrově výrazně odlišný. Vlastní blok byl seříznut a celková výška vazby je 36 cm místo původních 41 cm, kterých dosahují zachovalejší exempláře s autentickou vazbou a bez výrazných mladších zásahů. Počet listů je 567, tj. o 10 více, než je standardní rozsah. Tím i blok získal pochopitelně na objemu a jeho tloušťka je bez desek 11,5 cm (pro srovnání u nejzachovalejšího exempláře se tloušťka pohybuje kolem 7,5 cm). Pokryv vazby je usňový tmavé hnědé barvy a hřbet je bez viditelných vazů. Zachovalejší exempláře mají naopak usňový pokryv světlehnědý, zdobený slepotiskem, v některých případech i s kováním, a hřbet bývá s viditelnými vazy.[20]

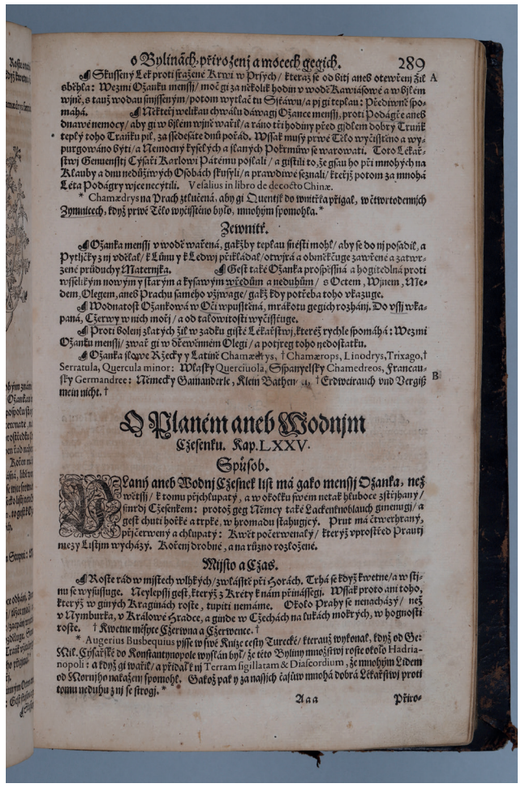
V případě prvních známých oprav Tadeáše Vodzelky z roku 1746 je zřejmé, že se metodicky snažil co nejvěrněji přiblížit původní podobě tisku včetně ilustrací.[21] Poškozená místa byla doplněna jemu dostupným papírem, který se nejvíce blížil tomu původnímu, poměrně jednoduchou metodou jednostranných záplat, kde jsou mnohdy i zřejmá rezidua pojiva na bázi klihu. Přičemž je zřejmý záměr co nejlépe

18 | Všeobecné informace k herbáři jsou k dispozici pod číslem knihopisu K05417 v online databázi *Knihopis – soupis českojazyčných tisků do r. 1800*, https://aleph.nkp.cz/F/?func=direct&doc_number=000007541&local_base=KPS, vyhledáno 9. 5. 2022.

19 | První české vydání Mattioliho herbáře vyšlo v roce 1562 a také v tomto případě je evidováno několik desítek dochovaných exemplářů. Míra dochování obou vydání svědčí o větších nákladech, které se rozprodávaly v průběhu následujících let i desetiletí. Navíc v případě vydání z roku 1596 se jedná o poslední známý počin tohoto druhu v českém jazyce, který během následujících více než dvou staletí nebyl zcela nahrazen. Srov. K05416, *Knihopis – soupis českojazyčných tisků do r. 1800*, https://aleph.nkp.cz/F/?func=direct&doc_number=000009577&local_base=KPS, vyhledáno 9. 12. 2022. – Petr Voit, heslo Herbář (tištěná kniha), *Encyklopedie knihy v českém středověku a raném novověku*, https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Herbář_(tištěná_kniha), vyhledáno 9. 12. 2022.

20 | Srov. Mattioli (pozn. 1). – Idem, Národní muzeum, Knihovna Národního muzea, Staré tisky sign. 28 A 1a a 28 A 1b. – Idem, Národní knihovna České republiky, sign. 54 A 1 a 54 A 59.

21 | Tadeáš Vodzelka s největší pravděpodobností ani nebyl řemeslem knihař, ale působil jako kantor při Trhové Kamenici. Srov. Žádosti poddaných a jejich vyřízení, 1740–1743, Státní oblastní archiv v Hradci Králové – Archivní oddělení Zámrsk, fond Velkostatek Nasavrky, inv. č. 121.

o Bylinách. přirozenj a mocech gegich. 289

Skussiny Lekarstj sseene Krtcy w Prysch/ ktcrayse od diti aneb otewrenj sst A obbylas: Wezmi Ozanku mensst/ moc gi za nekolik hodin w wodi Kawasowe a w Wssem wsnj, a tauz wodau sinssseym/ potom wytlac tu Sstawu a pj gi teplau; Picdmem spomahá. Nekteryz welikau chwalu dawagi Ozance mensst, proti Podagre aneb dnawe nemocy/ aby gi w Wsem wsnj wafil/ a tano trikrohdny pred gidlem dobry Trunk teply toho Trauku pit, za sscdesate dnu pokad. Wssak musy prwe Telo wyssstino a wyprgowano bytj/ a Nemocny fyscly ych a ssanych pokrmuw se warowati. Toto Lekarsstwj Gemenssstj Cysari Karlowi Patemu posslali/ a gistili to, se gsau bo pri mnohych na Klauby a dnu nedssstnych Osobach Kussili/ a prawdiwe sseznali/ kteryz potom za mnohá Leta Podagry wyecnecytili. Vesalius in libro de dccocto Chinæ.

* Chamædrys na Drach sstukena, aby gi Quentyk do wnitr a wpitgal, w twrtodemnich Zymnicech, kdyz prwe Telo wyssstino bylo, mnohym spomohla.*

Zewnitk.

Ozanka mensst y wodě wařená, gakzby teplau siestj mohl/ aby se do nj posadil, a Pythicky nj wditak/ t Lidu y k Lodnj pitkladal/ otwrtá a obnitkugc zawrene a zatwrzene prudowky Materncyka. Gest tcke Ozanka prospissna a hogitedlna proti wsselikym nemocym y starym a fyssawym wredum a neduhum/ a Octem, Wjnem, Medem, Olegem, anes Drachu samebo wjwnage/ gakz kdy potrcba toho wkazuge.

Wodnatost Ozankowa w Oci wpussstena, mrakotu gegich rozhánj. Do wssy wkapana, Cternyw nich mocj/ a od takowe tosti wyssistuge.

Proti Bolenj skatych sst w zadku gsste Lekarsstwj, ktcrcs rychle spomahá: Wezmi Ozanku mensst/ zwař gi w Octwssnem Olegi/ a potrzeg toho nedostatku.

Ozanka slowe Rzecky y Latine Chamæcrys, † Chamærops, Linodrys, Trixago, † Serratula, Quercula minor. Mastj Querciuola, Shanyelssty Chamedreos, Francauzsky Germandree: Nemecky Gamandrele, Klein Bathen. † Erdweraueh und Vergiß mein nicht. †

O Planém aneb Wodnjm Czesenku. Kap. LXXV.

Spussob.

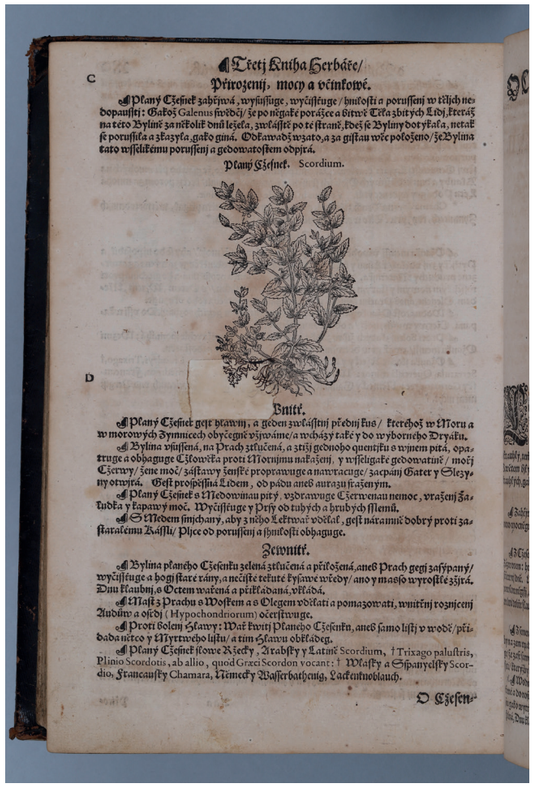
Planý aneb Wodnj Czesnet list má gako mensst Ozanka, nez wetssj/ z romu pychlupaty, a w okolku fwem netak bludoe sstribany/ mirdy Czesenkem: prodoz gey Nemcy take Lackenbluech gmenugi/ a gest chutt hofke a trpke, w gromadu sstupugicy. Prut ma ctwrthranny, pticerweny a dlauhaty: Kwet pocernomodry/ ktcryz wyrostcle Prauzj nezy Lstjm wychazy. Kodcnj drobne, a na tzjno rozlosscne.

Mjsto a Czas.

Roste rad w mjstech wlhkych/ zwlassstc pri Horach. Trhá se kdyz kwetne/ a w sstjnu se wyssstuge. Nejlepssj gest, ktcryz s Krety k nam pinassegj. Wyssst prodo ani tobo, ktcryz w gmych Krajinach roste, tupsi nemame. Okolo Prahy se nemachazy/ nez v Lymburku, v Kralowe Hradce, a ginde w Czechach na kukach mokrych, w hognosti roste. † Kwetne mesyce Czerwna a Czerwence. †

* Augerius Busbequius pysse w swe Knize cesty Turecke/ ktcrauz wykonak, knez od Gre- Nik. Cysarske do Konstantynopole wyssstan byl/ se teto Bylinu mnessstwj roste okolo Hadrianopole: a knez gi wssak/ a pfidal t nj Terram sigillatam & Diascordium, se mnohym Lidem od Mornssho nakazenj fpomohl. Gakoz pak y za nassich zastaw mnohá dobrá Lekarssstwj proti temu neduhu zuj se stregi. *

Aaa Pjwo-

Tretj Kniha Herbáře/

Pjrozenj, mocy a wcinkowe.

Planý Czesnek zahrnná, wyssistuge, wyzissstuge / hnilosti a porussenj w tjch nedopussti: Gakoz Galenus swedcy/ se po nekake porazce a Gimce Trka zbitych Lidj, ktcraz na teto Bylinc za nekolik dnu lezela, zwlassstc po te sstranc, Edes se Bylimy dotykala, netak se porussila a zkazyla, gako gina. Odkawadz wszato, a za gistau wec polozeno/ se Bylina tato wsselikemu porussenj a gedowatosstem odpira.

Planý Czesnek. Scordium.

Wnitk.

Planý Czesnek gest planwnj, a gedem zwlassstnj predmj kus/ ktcrehoz w Moru a w morowych Zymnicech obycegnc wyjmame/ a wchazy take y do wyborneho Dryaku.

Bylina wyssstena, na Prach zttuckna, a ztisj gednoho quentzku o wynem pitá, opatruge a obhaguge Czlowcka proti Mornjmu nakazenj, y wsselikake gedowatosti/ mocj Czerwy/ sene mocj/ zaskawy sensske proprawuge a nawracuge/ zacpánj Gater y Slezyny otwrtá. Gest prospissna Lidem, od pabu anes aurazu sscsenym.

Planý Czesnek s Medownau pity, wzbrawuge Czerwenau nemoc, wrazenj Ludska y Kapawy moc. Wyssistuge y Prysy od tubych a hrubych sstamk.

S Medem sinchany, aby z nebo Lekarz wdlak, gest nasranik dobry proti zastaralemu Kassli/ Plice od porussenj a ssmissosti odhaguge.

Zewnitk.

Bylina planeho Czesenku zelena sstukena a pukossena, anes Prach gegj zassypany/ wyssistuge a hogi ssstare rany, a nczisstc kekare fyjawe wredy/ ano y maso wyrostle zsjrá. Dnu kaubnj, a Octem wstena a pikladana, wkládá.

Mast z Prachu a Wosskem a s Olegem wdlak a pomazowati, wnitrnj rozncenj Audum a osedj (Hypochondriorum) ocerssstuge.

Proti Bolenj Hawy: Mak kwetj Planeho Czesenku, anes samo listj y wode/ pridada nekco y Myrtwebo lisstu/ a tim Hlawu obkladey.

Planý Czesnek slowe Rzecky, Arabsky y Latine Scordium, † Trixago palustris, Plinio Scordotis, ab allio, quod Graci Scordon vocant: † Mastj a Spanyelssty Scordio, Francauzsky Chamara, Nemecky Wasserbathenig, Lackenbluech.

O Czesen-

OBR. 1 **Podlepení poškozeného listu (líc, fol. 289r).**
Foto: Jan Novotný, Národní muzeum, Knihovna Národního muzea

OBR. 2 **Podlepení poškozeného listu (rub, fol. 289v).**
Foto: Jan Novotný, Národní muzeum, Knihovna Národního muzea

využít prostor a pro podlepení zvolit vhodné místo (tj. stranu listu), kde by došlo k co nejmenšímu narušení textové části. V tomto případě jde převážně o vyspravení natržených či protržených listů. Pokud oprava zasahovala i přímo do textu, byl tento následně rukopisně doplněn (ne však všude), přičemž je místy zřejmá i snaha napodobit grafickou podobu tištěného písma, nejvýrazněji však u iniciál a částí nadpisů. Obdobně se přistupovalo i k doprovodným ilustracím.
V některých místech bylo potřeba doplnit i větší část papírové hmoty, kdy nutně došlo k výraznému překryvu původní části tisku. Následně byl doplněn i celý chybějící text včetně obrazové složky. Vlastní opravy z tohoto období lze považovat za preciznější a řemeslně lépe zvládnuté. Analogická řemeslná zručnost je někdy sledovatelná i v přepisech starých tisků pořizovaných například do šlechtických knihoven. Tyto rukopisy mnohdy svým grafickým provedením připomínají tiskovou předlohu včetně obrazové složky, někdy byl napodoben alespoň titulní list.

Co se týče vlastního doplňování textů, zůstává otázkou, do jaké míry šlo o invenci samotného Tadeáše Vodzelky. Při detailnějším průzkumu je zřejmé, že v rámci restaurátorských zásahů spadajících do doby, kdy knihu opravoval, nedošlo k doplnění textu všude tam, kde byl překryt.

OBR. 3 **Viditelná rezidua pojiva na opravách z 18. století (fol. 300r).** Foto: Jan Novotný, Národní muzeum, Knihovna Národního muzea

OBR. 4 **Rubová záplata s doplněným textem a obrazovou přílohou (fol. 300v).** Na stránce je viditelná snaha napodobit, i když silně stylizovaně, iniciálu T dle originálu. U obsahového textu se potom písař pokouší o nenapojované písmo připomínající novogotické tištěné písmo. Spodní část ovšem zahrnuje opravu s užitím spojitého písma 18. století. Foto: Jan Novotný, Národní muzeum, Knihovna Národního muzea

Nabízí se několik vysvětlení, proč tomu tak mohlo být. Jako nejjednodušší se zdá hypotéza, že k doplňování textů došlo ex post zakázky, která spočívala pouze v konzervaci předmětu. Doplnění obsahu pak mohlo být řešeno zadáním u někoho jiného nebo vlastními silami majitele (majitelů). Tomu odpovídá i rozdílný rukopis některých textů doplňovaných v průběhu 18. století (sledovatelné je použití jak kurzivního, tak polokurzivního novogotického písma). Nelze ani vyloučit, že například mohlo jít o finančně nebo časově omezenou zakázku, která nebyla v úplnosti dokončena ve stanovém termínu či nestačila výše peněžního krytí. Určitou zvláštností je, že písař, který se podílel největší měrou na opravách v 18. století, se nedržel důsledně originálu a nedodržoval ortografii tištěné předlohy. Například -ě- píše ve variantě -ie-, což si lze vysvětlit tím, že chybějící obsah mu mohl být snad předčítán. Tomu také nasvědčují doplněné celostránkové texty, které se více blíží spojitému písmu a u nichž jsou zřetelnější nuance v použitých literách a rozložení textu. Například na foliu 399 pozorujeme -Cž- místo -č-, -rž- místo -ř-, majuskuly místo minuskul, latinské *Apocinum* místo *Apocynum* aj.

OBR. 5 **Rukopisná reprodukce celé strany včetně obrazové přílohy (fol. 399r).** Foto: Jan Novotný, Národní muzeum, Knihovna Národního muzea

OBR. 6 **Mladší oprava z 19. století zasahující do starší z 18. století včetně charakteristického doplnění textu (fol. 360r).** Foto: Jan Novotný, Národní muzeum, Knihovna Národního muzea

Opravy z 19. století se již nevyznačují takovou precizností. Stále se setkáváme s doplňováním textů a místy i doprovodných ilustrací, ale již není brán ohled na „autentičnost" předlohy. Text je psán zběžným spojitým písmem odpovídajícím 19. století (tj. humanistickou kurzivou) a v případě chybějících celých stran není zachován ani původní rozsah. Často tak namísto jednoho listu jsou listy dva. Doprovodné ilustrace bývají dokonce překresleny samostatně na jednom listu bez textu. I v případě papíru jde pravděpodobně o papír běžně dostupný v 19. století. Zajímavostí je, že nové opravy místy překrývají ty starší včetně doplnění textu. Na jedné straně se tak někde setkávají i minimálně dvě techniky psaní. Nicméně vizuálně lze vlastní restaurátorské zásahy 19. století oproti těm starším označit za čistší bez viditelného pojiva.

Poslední opravy z počátku 20. století jsou zřetelně nepříliš odborné. Spíše se jedná o užitné či funkční transparentní (ambulantní) zásahy odpovídající antikvářskému způsobu oprav té doby. Z tohoto období je pravděpodobně i samotná převazba. Zcela nevyjasněná je také identifikace autora oprav. Nelze zatím jednoznačně potvrdit, zda opravy prováděl poslední zaznamenaný majitel Edward Šíma, nebo byl pouze zadavatelem.

OBR. 7 **Mladší oprava z 19. století zasahující do starší z 18. století včetně charakteristického doplnění textu (fol. 432r).**
Foto: Jan Novotný, Národní muzeum, Knihovna Národního muzea

Závěr

Na základě zde předložených informací je zřejmé, že konzervování, a tím spíše restaurování knih má prokazatelně dlouholetou tradici. Důvody zákroků se mohly ale lišit. Primárně však lze za důležité úsilí považovat zachování knih s ohledem na bibliofilství majitele (viz příklad rekondice Mattioliho Herbáře), ale i určité formy reprezentace v případě donátorství Kolovratů.

Za nejstaršího písemně doloženého restaurátora knih na českém území můžeme tedy prozatím pokládat Tadeáše Vodzelku a je jen otázkou času, kdy se objeví i záznamy starší. Potenciálně slibným pramenem jsou v tomto ohledu fondy knihařských cechů, jež však časově nesahají dál než do 17. století.[22] Nezbývá tedy, než pokračovat ve výzkumu formou případových studií a využít řadu dalších dostupných zdrojů. Za nejspolehlivější (a pochopitelně i časově nejnáročnější) cestu se jeví průzkum knihovních celků, např. šlechtických knihoven, kde iniciativa konzervačních zásahů je spolehlivě identifikovatelná. Připomenout lze knihovnu roudnických Lobkowiczů, o které se zmiňuje Vanišová ve spojitosti s knihařem Karlem Šťastným,[23] a mnoho dalších. Jednalo by se však nepochybně o mravenčí práci především v materiálech účetní povahy a v samotných knižních celcích.

S ohledem na vlastní průzkum Herbáře se signaturou 28 A 1c lze na závěr shrnout, že v případě starších oprav byla výraznější snaha o autentičnost, zatímco od 19. století jsou uplatňovány ryze praktické, transparentní a čistší zásahy. Pochopitelně se jedná o zjednodušení na základě poznatků z jednoho exempláře. Pro objektivnější závěry by byla nezbytná komparace s dalšími exempláři opravených starých tisků či rukopisů.

22 | Například archivní fond Cechu pražských knihařů začíná chronologicky rokem 1609, nicméně nejrelevantnější materiál účetní povahy je dochován až z poloviny 19. století. Viz Archiv hlavního města Prahy, fond Cech knihařů Praha.

23 | Viz Vanišová (pozn. 4), s. 28.

SUMMARY

FROM THE HISTORY OF BOOK RESTORATION AND RENOVATION OF MATTIOLI'S HERBARIUM

A short excursion into the history of book restoration in the Czech lands up to the 19th century in the form of a minor probe with a presentation of one of the volumes of Pietro Andrea Mattioli's Herbarium from the collection of the National Museum Library. The volume carries numerous traces of repairs from the periods between the 18th and 20th centuries, where we are able to identify who carried out the interventions.

In the first part, we point out that there is evidence of book restoration reaching as early as the 15th century that can be traced. Also, there is a mention of the first (for the time being, at least) restoration treatment that is provable and recorded in writing; it was a repair to the Ročov gradual funded by Václav Bezdružický of Kolovrat and his brother Jiří.

The second part deals with Pietro Andrea Mattioli's Herbarium with the call number 28 A 1/c which embraces at least three phases of restoration treatments that even overlap in places. Two of the phases are recorded in writing. The first record is from 1746 about the treatment executed by Tadeáš Vodzelka, and the second one is from 1869, written by Karel Červenka. Common repairs would involve lining tears and glueing the edges of individual leaves. We can also read about filling larger areas of paper, including renewal of the written text. Interestingly, the later repairs from the 19th century cover the older ones, including the text completion. In one place, we can see at least two writing techniques.

Náhrobek jako historický pramen pro dějiny ušlechtilé kamenické výroby: příklad západního Slezska[1]

Petra Hečková
Západočeská univerzita v Plzni, Fakulta filozofická

KLÍČOVÁ SLOVA kamenoprůmysl – ušlechtilá kamenická výroba – dekorační kámen – slezská žula – slezský mramor – sepulkrální památky – Sudety – Javorník – Zálesí u Javorníka

KEY WORDS Stone industry – Stoneworking – Ornamental stone – Silesian Granite – Silesian Marble – Sepulchral Monuments – Sudetenland – Javorník – Zálesí near Javorník

SEPULCHRAL MONUMENTS AS A HISTORICAL SOURCE FOR THE HISTORY OF STONEWORKING: THE EXAMPLE OF THE REGION OF WESTERN SILESIA

Dimension stone is one of the traditional materials used in sepulchral monuments. Initially, especially easy-to-work sedimentary rocks such as sandstones, arkoses (arkosic sandstones) and limestones predominated. Since the mid-19th century, we have encountered an increasing variability of rock types used as a material in sepulchral monuments and stoneworking. In the case of the region of Western Silesia, it is demonstrated how individual types of decorative stone were used in modern sepulchral production, and to what extent their use was influenced by the development of the stone industry, mining and stoneworking of hard polishable rocks from the last quarter of the 19th century. As the results of a field survey of two cemeteries in Javorník show, the popularity and use of domestic rocks were not so greatly influenced by the import of desirable types of ornamental stone from Scandinavia. Local rocks quarried and processed in the Jeseník area, so-called Silesian Granite and Silesian Marble, had a permanent dominant occurrence in sepulchral monuments until the middle of the 20th century.

1 | Článek je výstupem projektu MKČR NAKI II *Paměť hřbitovů: průzkum a dokumentace pro udržitelnou péči o sepulkrální památky v oblasti někdejších Sudet* (DG20P02OVV014).

Úvod

Kámen je vedle dřeva tradičním materiálem, z něhož byly zhotovovány trvalé památníky označující hroby, místa uložení lidských ostatků. Až do moderní doby bylo v dějinách evropské sepulkrální kultury uplatnění kamene především doménou výše postavených společenských vrstev. Důležitý zlom nastal po polovině 19. století, kdy se zvyk zřizování trvalých kamenných náhrobků postupně rozšířil nejen mezi vrstvami měšťanské společnosti. Nejpozději na přelomu 19. a 20. století takto kamenný náhrobek plně zdomácněl také ve venkovském prostředí.[2] Napomohlo tomu jednak určité oslabení platnosti josefinských dekretů, podle nichž byla možnost zřizování trvalých pomníků z kamene omezena na hroby po obvodové zdi hřbitova, ale díky rozvoji průmyslových technik zpracování také větší cenová dostupnost kamenných náhrobků.[3]

Předkládaná studie se věnuje pouze dílčím aspektům jinak široké a rozsáhlé problematiky použití dekoračního kamene na moderních sepulkrálních památkách. Oblastí, kde lze dobře ilustrovat přímé dopady rozvoje těžby a ušlechtilé kamenické výroby na zastoupení kamenných sepulkrálních památek, je Jesenicko, nejzápadnější část někdejšího rakouského (později českého) Slezska. Po nesmělých počátcích převážně ruční těžby a zpracování kamene zde došlo od 60. let 19. století k postupnému výraznému nárůstu produkce a oblast se nejpozději v průběhu druhé poloviny 80. let 19. století stala nejdůležitějším centrem kamenoprůmyslu v tehdejším rakouském Slezsku. Rozsah produkce dokládají nejen historické prameny a soudobé statistické ročenky,[4] ale i skokový nárůst počtu lomů na kámen v období od 90. let 19. století do poloviny 20. století.[5]

Přestože strojní vybavení kamenolomů na Jesenicku bylo ještě na konci 20. let 20. století velmi primitivní, vznikal zde velký počet kamenických dílen a kamenozpracujících firem specializovaných na ušlechtilou kamenickou výrobu a dobře vybavených řezačkami kamene a leštícími rameny.[6] Dalšímu rozvoji odvětví napomohla také dálková doprava, konkrétně dobudování železničního spojení se severní Moravou a pruským Slezskem v roce 1888.[7] To umožnilo přísun kamenné suroviny ze Skandinávie nebo z Itálie, která se začala zpracovávat v brusírnách v Supíkovicích a Velkých Kuněticích.[8] Řada kamenických dílen se postupně specializovala pouze na ušlechtilou kamenickou výrobu, tedy i produkci náhrobků.[9]

Tato studie představuje dílčí vyhodnocení výsledků terénního průzkumu kamenných sepulkrálních objektů prováděného v západní části Slezska, na Jesenicku. Na Jesenicku je na 36 hřbitovech dochováno přibližně 3,5 tisíce kamenných náhrobků a jejich částí.[10] Cílem příspěvku je ukázat, jakým způsobem se zejména místní druhy dekoračního kamene, které patřily v domácích podmínkách k nejběžnějším a nejsnáze dostupným, využívaly v sepulkrální pomníkové produkci ve sledovaném období přibližně od 30. let 19. století do poloviny 20. století. Informace získané průzkumem hřbitovů a použité kamenné suroviny

2 | Problematika trvalých náhrobků je z materiálového hlediska mnohem širší. Příspěvek se zabývá pouze sepulkrálními objekty z kamene. Náhrobky z litiny nebo z moderních druhů materiálů (umělý kámen, terrazzo) byly pro tento účel pominuty.

3 | F. J. Kunc, *Od počátku až do skonání světa*, Spolek PIETA, sdružení pro rozvoj pietní kultury našich hřbitovů v ČSR, 2. vydání, Praha 1937.

4 | Handels- und Gewerbekammer für Schlesien, *Statistischer Bericht über die industriellen und gewerblichen Verhältnisse Schlesiens im Jahre 1885*, Troppau [1889]. — Handels- und Gewerbekammer für Schlesien, *Statistischer Bericht* über *die industriellen und gewerblichen Verhältnisse Schlesiens im Jahre 1890*, Troppau [1894].

5 | Ještě v roce 1890 bylo pro celou oblast Rakouského Slezska (tj. Opavské Slezsko a Těšínské Slezsko) evidováno pouhých 30 lomů (Statistischer Bericht 1890, cit. v pozn. 4). V polovině 20. století uvádí Prokop na listu Javorník pro 2. polovinu 40. let 20. století více než 110 lomů v oblasti žulovského plutonu: František Prokop, *Soupis lomů ČSR. Číslo 48. List Javorník (3858)*, Praha: Přírodovědecké vydavatelství 1952.

6 | Vladimír Hájek, Žulový a mramorový průmysl v čsl. Horním Slezsku, *Zprávy veřejné služby technické*, 1930, 12, č. 6, s. 168–175.

7 | Zdeněk Gába, *Mramor, žula a lidé*, Hradec Králové: Českomoravský průmysl kamene, národní podnik 1986.

8 | Hájek (pozn. 6).

9 | Pomineme-li starší popularizační studie (Gába, pozn. 7), téma kamenoprůmyslu na Jesenicku na své podrobné zpracování teprve čeká. I proto jsou závěry zveřejněné v tomto textu spíše předběžné, založené na závěrech z dosud neukončeného terénního a archivního průzkumu.

10 | Terénní průzkum probíhal od března 2020 do srpna 2022, zachycuje proto situaci v daném čase. Ke ztrátám ve fondu kamenných sepulkrálních památek pocházejících z doby před rokem 1945 přirozeně stále dochází, nejčastěji novými pronájmy hrobových míst, respektive odklízením zbytků starých náhrobků. Tyto ztráty byly průběžně zaznamenány i ve sledovaném období.

náhrobků mohou vypovídat nejen o společenských a hospodářských podmínkách daného regionu, ale především o rozvoji průmyslu a kamenozpracujících odvětví, zvláště tam, kde jiné historické prameny chybí. Nespornou výhodou kamenných sepulkrálních památek je možnost jejich alespoň základní datace, ať už s pomocí náhrobních nápisů a dat zesnulých, nebo na základě výtvarného řešení náhrobku či stylu písma. Na mnoha sepulkrálních objektech se navíc dochovaly také signatury a firemní značky, označující jejich původ.

Dekorační kámen na sepulkrálních památkách: úvod do problematiky

Ačkoli téma moderních sepulkrálních památek je stále častěji předmětem odborné pozornosti a odborného zpracování, nelze totéž říci o problematice uplatnění dekoračního kamene v sepulkrální produkci. Tématu byla v českém diskurzu věnována jen okrajová pozornost, stejně jako široké problematice vývoje kamenozpracovatelských odvětví před polovinou 20. století. Z přehledových, spíše populárně-naučných publikací lze zmínit *Kámen v rukodělné výrobě českého venkova*.[11] Vlastivědné studie věnované lokálně historii těžby a zpracování kamene se většinou jeho využití pro pomníkovou tvorbu podrobněji nezabývají.[12] Velká část studií zaměřených na činnost regionálně významných kamenosochařských dílen a tvůrčích umělců-sochařů se soustředila především na otázky historické a uměleckohistorické, jen okrajově na problematiku samotného ušlechtilého a dekoračního kamene a způsobů jeho zpracování.[13]

Metodicky založené práce, jako je například nedávná studie německých badatelů věnujících se drážďanským hřbitovům,[14] zatím u nás nemají paralelu. Z nemnoha studií lze zmínit starší popularizační práci *Náhrobní kameny pražských hřbitovů* od Březinové a Poubové.[15] Autorky na příkladu sepulkrálních objektů pražských hřbitovů (Olšany, Vyšehrad) zformulovaly tezi o časové závislosti uplatnění různých druhů kamene. Zatímco pro starší období přibližně do poloviny 19. století je podle nich charakteristická dominance snadno opracovatelných sedimentárních hornin domácího původu, tedy pískovců, arkóz, opuk, vápenců nebo mramorů (Chýnov, Nedvědice), od 60. let 19. století začaly tuto převahu „měkkých" hornin narušovat horniny magmatického původu, a to jak domácí, tak importované.

Podobný trend v postupu od „měkkých" dekoračních kamenů směrem k nárůstu množství importovaných leštěných intruziv skandinávského i širšího středoevropského původu, jako popsaly Březinová a Poubová na pražských hřbitovech, sledovala studie Pivka a Slávikové také na Národním hřbitově ve slovenském Martině.[16] Ve vztahu k českému prostředí (respektive k oblasti Rakouského Slezska) je zvláště zajímavý postřeh o poměrně rozsáhlém uplatnění tzv. slezské žuly už od konce 19. století, a to v konkurenci dalších „tvrdých", leštitelných hornin, jako bylo všeobecně rozšířené švédské mikrogabro (tzv. černá švédská žula).

11 | Zdenek Hanzl et al., *Kámen v rukodělné výrobě českého venkova*, Praha: Lidové noviny 2003.

12 | Určitou výjimkou je Gábova popularizující studie o kamenoprůmyslu na Jesenicku (viz pozn. 7).

13 | Například monografie Bohumily Tinzové o jesenickém sochaři Josefu Obethovi nebo monografie Pavly Cenkové o brněnském sochařství 19. století, kde je věnována velká pozornost také realizacím sepulkrálních monumentů: Bohumila Tinzová, *Sochař Josef Obeth: 1874–1961: život a dílo*, Štíty: Veduta 2008. – Pavla Cenková, *Vkusné & solidní: měšťanské sochařství v Brně 1800 – 1880*, Brno: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Brně 2013. Přímo na problematiku sepulkrálních realizací sochařů působících v oblasti severních Čech se zaměřilo několik článků Zuzany Jakubcové a Jany Kurešové (Jany Šubrtové) v časopise *Fontes Nissae*: Zuzana Jakubcová – Jana Šubrtová, Hřbitov v Lučanech nad Nisou. K historii pietního areálu, několika hrobkám významných lučanských osobností a novodobé firemní kamenické produkci na Jablonecku, *Fontes Nissae* 2014, 15, č. 2, s. 14–27. Zuzana Jakubcová – Jana Šubrtová, Pomníky lásky a smrti. K firemní produkci sepulkrálních děl na Jablonecku a Liberecku v 19. a první polovině 20. století, *Fontes Nissae* 2015, 16, č. 2, s. 12–35. Zuzana Jakubcová – Jana Kurešová, Cestou k zapomenutí. Výrobci a tvůrci náhrobních kamenů na hřbitovech Českolipska od poloviny 19. století do druhé světové války (1. a 2. část). *Fontes Nissae* 2017, 18, č. 2, s. 50–69; 2019, 20, č. 1, s. 38–53.

14 | Jan-Michael Lange – Martin Kaden – Nadine Janetschke, Petrographic investigations in cemeteries in Dresden: a scientific view on the tombstone inventory including historic and cultural aspects, *Environmental Earth Sciences* 2018, 77, č. 620. DOI 10.1007/s12665-018-7789-4.

15 | Drahomíra Březinová – Marcela Poubová, *Náhrobní kameny pražských hřbitovů*, Praha 1977 (Přednášky mineralogického oddělení Národního muzea v Praze).

16 | Daniel Pivko – Viera Sláviková, Dekoračné kamene a typy náhrobníkov na Národnom cintoríne v Martine od polovice 19. do polovice 20. storočia, *Acta Geologica Slovaca* 2013, 5, č. 2, s. 163–177.

Samotný výzkum a systematika dekoračního kamene mají ve středoevropském prostředí poměrně dlouhou tradici, sahající až na přelom 19. a 20. století, kdy vyšly první přehledy Hanische a Schmida[17] pro tehdejší Rakousko-Uhersko nebo Herrmanna pro území Saska.[18] U nás je základním a dodnes fakticky jediným uceleným a systematickým přehledem věnovaným dekoračnímu kameni, zabývajícím se v obrysech i historií jeho těžby a zpracování, práce Václava Rybaříka *Ušlechtilé stavební a sochařské kameny České republiky*.[19] V posledních letech dílčím způsobem zpracovávají téma dekoračního kamene také oborové elektronické databáze.[20] Stále však u nás chybí ucelené a komplexní zpracování tématu, zaměřené na potřeby odborníků-negeologů, jako představuje pro německé země atlas dekoračního kamene, který poprvé vyšel v polovině 80. let 20. století pod editorským vedením Grimma.[21]

Hlavní druhy hornin na náhrobcích v 19. a první polovině 20. století

Jako zdrojová surovina pro dekorační kámen mohou sloužit prakticky všechny druhy pevných a blokově těžitelných hornin magmatického, sedimentárního nebo metamorfního původu. Ne každá hornina má však pro tento způsob využití optimální fyzikálně-mechanické a estetické vlastnosti. Vedle dostatečné pevnosti, odolnosti pro další zpracování a trvanlivosti hrají velmi důležitou roli i barevnost, strukturní a texturní znaky horniny, případně také její leštitelnost. Tím se dekorační kámen liší od běžného stavebního kamene nebo kamene pro hrubou kamenickou výrobu. Ostatně samotný termín *„dekorační kámen“* akcentuje především estetické vlastnosti suroviny.[22] Podobně je tomu i v terminologii německé (*„Dekorationsgestein“*) nebo anglické (*„Ornamental stone“*).

Materiálem nejstarších sepulkrálních památek (do konce 18. století) dokumentovaných na sledovaném území Sudet byly v naprosté většině především domácí horniny sedimentárního původu, pískovce a arkózy.[23] Díky svým příznivým vlastnostem, ale také díky mimořádné hojnosti výskytu kvalitní kamenné suroviny od Děčínska až po severní Moravu,[24] patřily v oblasti severních Sudet k nejčastěji využívanému kameni ve stavebnictví i pro ušlechtilou kamenickou výrobu. I když pískovec není leštitelný, byl díky své snadné opracovatelnosti, umožňující u nejkvalitnějších, velmi jemnozrnných až jemnozrnných křemenných pískovců precizní modelaci detailů, dominantně těženým dekoračním a sochařským kamenem až do začátku 20. století. Optimální využití našel zejména na sochařských náhrobcích.

Po polovině 19. století míru uplatnění pískovce jako hlavní kamenné suroviny náhrobků mnohem více ovlivnila lokální dostupnost a vzrůstající konkurence dalších druhů dekoračního kamene (zejména importovaných skandinávských granitů a mikrogaber) nebo dalších moderních a dostupných materiálů, jako bylo teraso (terrazzo). Zatímco ve východních a severních Čechách pískovec stále představoval hojně využívaný materiál, v oblastech vzdálených od zdrojů kamenné suroviny se výskyt náhrobků z pískovce nebo arkózy významně omezil pouze

17 | August Hanisch – Heinrich Schmid, Österreichs *Steinbrüche. Verzeichnis der Steinbrüche welche Quader, Stufen, Pflastersteine, Schleif- und Mühlsteine oder Dachplatten liefern*, Wien: Carl Graeser 1901.

18 | Otto Herrmann, *Steinbruchindustrie und Steinbruchgeologie*, Berlin: Gebrüder Borntraeger 1899. — Otto Herrmann, *Gesteine für architektur und Skulptur. Zweite, umgearbeitete und vermehrte Auflage ses Anhanges aus dem Werke des Verfassers „Steinbruchindustrie und Steinbruchgeologie“*, Berlin: Gebrüder Borntraeger 1914.

19 | Václav Rybařík, *Ušlechtilé stavební a sochařské kameny České republiky*, Hořice: Nadace Střední průmyslové školy kamenické a sochařské v Hořicích v Podkrkonoší 1994.

20 | *Dekorační kameny: online informace o dědictví ušlechtilých a stavebních kamenů České republiky*. — Česká geologická služba. Dostupné na: http://dekoracni-kameny.geology.cz/ a dále *Dekorační kameny, vápence a vybrané písky ČR*, Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem 2015. Dostupné na: http://kamenolomy.fzp.ujep.cz/index.php?page=tests2 — Vydáno také knižně: Petr Koutník et al., *Dekorační kameny Čech, Moravy a Slezska*, Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, Fakulta životního prostředí 2015.

21 | Zatímco první vydání zachycující základní informace o horninách sloužících jako zdrojová surovina pro ušlechtilou kamenickou výrobu na území bývalé NDR, druhé vydání z roku 2018 už byl dvousvazkový *Bildatlas wichtiger Denkmalgesteine des Bundesrepublik Deutschland*, který shrnuje informace o dekoračních kamenech z celé oblasti Německa: Wolf-Dieter Grimm et al., *Bildatlas wichtiger Denkmalgesteine des Bundesrepublik Deutschland*, 2. rozšířené vyd. (1. vyd. 1990), Ulm: Ebner Verlag 2018.

22 | Rybařík 1994 proti tomu doporučuje používat termín „ušlechtilý kámen“, právě pro oslabení důrazu pouze na estetické vlastnosti ve prospěch vlastností fyzikálně-mechanických.

23 | Jak zdůraznil už Rybařík, soupis Hanische a Schmida z roku 1901 uvádí ze 630 lomů na našem území více než třetinu založenou v pískovcích a příbuzných klastických sedimentárních horninách. Rybařík (pozn. 19), s. 64.

24 | Pískovce v této oblasti náleží nejčastěji geologickému tělesu české křídové pánve mezozoického stáří (cenoman). Starší arkózy z oblasti vnitrosudetské pánve patřily ke staršímu, permokarbonskému pokryvu: Ivo Chlupáč et al., *Geologická minulost České republiky*, Praha: Academia 2002.

← OBR. 1 **Sochařský náhrobek Vincenzie Gieler od neznámého kamenosochaře v Pustých Žibřidovicích (okres Šumperk). Konec 19. století. Materiál: maletínský pískovec.** Foto: P. Hečková

25 | Jednalo se o paleozoické vápence z oblasti barrandienu a neogénní (nejčastěji bádenské) vápence.

26 | Navzdory svému názvu se v případě slivenecého mramoru i dalších sedimentárních hornin barrandienu jedná petrograficky o vápenec. Označení „mramor" je zde spíše kulturní povahy. Viz násl. Jan Válek et al., *Po stopách žďárského mramoru: hledání původu surovin použitých při stavbě gotického kláštera*, Praha: Ústav teoretické a aplikované mechaniky AV ČR, v.v.i 2017.

→ OBR. 2 **Centrální hřbitovní kříž na hřbitově v Javorníku-Vsi, signován dílnou F. Thamma v Bad Landecku (dnešní Landek Zdrój v Polsku). 1885. Načervenalý arkózový pískovec.** Foto: P. Hečková

↓ OBR. 3 **Náhrobní stéla u kostela sv. Václava v Rudníku (okres Trutnov). 19. století. Slivenecký vápenec.** Foto: P. Hečková

na jednotlivé importy, ve prospěch finančně dostupnější litiny, nebo naopak místní kamenné suroviny. Tak tomu bylo i na území západního Slezska, kde z dochovaných náhrobků z druhé třetiny 19. století lze – vedle jednotlivých sochařských realizací z pískovce, povětšinou importů hotových náhrobků – vidět vzestupnou tendenci ve využívání místního slezského mramoru.

Zatímco pískovcový náhrobek je de facto symbolem severních Sudet, s náhrobky z vápence se zde setkáváme jen zřídka. Tyto sedimentární horniny se u nás vyskytovaly v množství využitelném pro ušlechtilou kamenickou výrobu pouze v oblastech středních Čech a v Praze, případně v oblasti jižní Moravy a Dolního Rakouska.[25] Známý slivenecký mramor[26] byl identifikován jako materiál jednoho z náhrobků u katolického kostela sv. Václava v Rudníku (okres Trutnov). Až v průběhu prvních dvou desetiletí 20. století se ve sledované oblasti začaly jako materiál náhrobků více objevovat také další druhy vápenců, mladší jurské nebo miocénní (badenské aj.) vápence z oblasti Dolního Rakouska. Často byly dováženy připravené polotovary (řezané a broušené či leštěné desky, sloupky, ale také sochařské reliéfy) nebo dokonce i celé již vytvořené náhrobky, jak dokládá příklad náhrobku rodiny Walter v Králíkách, který nese značku vídeňského ateliéru Eduarda Hausera.

Využití mramoru[27] bylo v sepulkrální tvorbě v severní části Sudet rozšířeno mnohem více než tomu bylo v případě sedimentárních vápenců. Velmi módní carrarský mramor zůstával spíše exkluzívním materiálem, určeným pro sochařské práce nebo jako materiál nápisových desek, už krátce po polovině 19. století se však začaly pro ušlechtilou kamenickou výrobu užívat také domácí mramory. Nejvýznamnější ložiska vhodného kamene v rámci sudetských oblastí se nacházela právě na Jesenicku, v Rakouském Slezsku a dále v části Pruského Slezska. Jak poznamenal Kubíček ve 20. letech 20. století, slezské mramory získaly na trhu s domácím mramorem významné postavení a mramorová surovina i zpracované náhrobky byly ze západního Slezska vyváženy nejen po celém Rakousko-Uhersku, ale i na export.[28]

Na Jesenicku byl mramor těžen ve dvou oblastech. Už v pozdním středověku bylo kamenolomy otevřeno ložisko mezi dnešními Supíkovicemi (Saubsdorf) a Velkými Kuněticemi (Gross Kunzendorf), pokračující dále k severu až na dnešní polské území (Sławniowice). Druhé ložisko slezského mramoru se nachází v okolí Horní a Dolní Lipové (dnešní Lipová-lázně).[29] Slezský mramor byl využíván na různé kamenosochařské a sochařské úlohy už v období pozdního středověku a raného novověku, a to jak v pruské části Slezska (Sławniowice, Biskupów, Nysa), tak i na našem území (Bernartice).[30] Zdejší kamenná surovina měla poměrně velkou barevnou variabilitu i kolísající zrnitost, od jemnozrnných, ale i středně či hrubě zrnitých odrůd bělostných či našedlých mramorů až po pestré mramory nazelenalé či nafialovělé, s výraznou smouhovitostí.[31] Pro sochařské práce byl ceněn zvláště světlý, středně zrnitý až jemnozrnný mramor jednotného odstínu bílé či nažloutle bílé barvy. Sochař Engelbert Kaps[32] však pro své reliéfní či sochařské náhrobky využíval také pestré varianty mramoru, jak dokládají reliéfy náhrobku Familie Weiss v Šumperku nebo socha Žehnajícího Krista na hrobce Familie Michler ve Skorošicích.

27 | Petrograficky jde o krystalické vápence, vznikajícího ze sedimentárních kalcitických hornin metamorfními procesy. Společným znakem mramorů a některých vápenců, který jim dodával atraktivitu jako dekoračnímu kameni, byla vedle zajímavé textury také jejich leštitelnost.

28 | Kubíček, A.: *Naše mramory, travertiny a leštitelné stavební kameny*, Praha: Grégr a Syn 1929.

29 | Hanisch a Schmid (pozn. 17) ve svém přehledu lomů činných na území Rakouska-Uherska uvedli celkem 6 lomů na mramor v Horní Lipové a dalších 9 v oblasti Velkých Kunětic a Supíkovic. Ve většině z nich byla k dispozici surovina vhodná pro ušlechtilou kamenickou výrobu.

30 | Viz také Gába (pozn. 7).

31 | Pro slezský mramor je typická řada minerálních příměsí, které mu dávají charakteristické zabarvení. Mezi akcesorickými minerály nacházíme grafit, hořečnatou slídu flogopit nebo diopsid. Slezské mramory, zvláště mramory pestré a smouhovité, byly prodávány pod řadou obchodních názvů. Například Herrmann popsal vedle tradičního světle modrošedého a bílého také obchodní druh „Passiflora", těžený v lomu firmy W. Thusta na pruské straně Velkých Kunětic / Gross-Kunzendorfu (dnes Sławniowice v Polsku): Herrmann (pozn. 18).

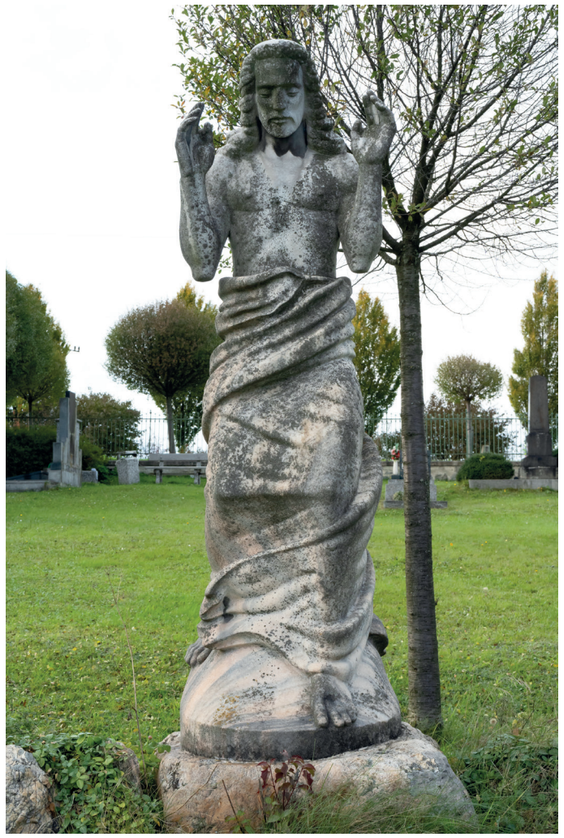
32 | Engelbert Kaps (1888–1975) vystudoval na odborné škole pro zpracování kamene v Supíkovicích (1903–1906), dále se rozhodl rozvíjet svůj talent v sochařském ateliéru na vídeňské akademii umění (1907–1914). Zpočátku spolupracoval na veřejných zakázkách Josefa Obetha, na počátku 20. let se osamostatnil a zřídil vlastní sochařský ateliér v Supíkovicích (Saubsdorf). Na Jesenicku působil až do odsunu v roce 1946. Je znám především jako autor řady válečných pomníků.

OBR. 4 **Náhrobek rodiny Walter v Králíkách (okres Ústí nad Orlicí), signován dílnou Eduarda Hausera ve Vídni. Rakouský vápenec.** Foto: P. Hečková

OBR. 5 a OBR. 5a **Socha Krista na náhrobku rodiny Michler na novém hřbitově ve Skorošicích (okres Jeseník) od Engelberta Kapse. 2. desetiletí 20. století. Kombinace světlého a pestrého pruhovaného slezského mramoru z oblasti Supíkovic – Velkých Kunětic.** Foto: P. Hečková

OBR. 7 a → OBR. 7a **Složená náhrobní stéla na hrobě rodiny Gringer v Pustých Žibřidovicích (okres Šumperk), asi začátek 20. století. Světlý smouhovitý mramor z Horní Lipové.** Foto: P. Hečková

Přestože zde začaly být lomy zakládány v podstatě až v průběhu 19. století, stal se lipovský mramor pro svou výraznou texturu oblíbeným dekoračním kamenem zvláště v meziválečném období. Vedle výrazně smouhovitého tmavého a světlého šedého lipovského mramoru se v oblasti Dolní Lipové těžil ještě středně zrnitý až hrubozrnný světlý mramor jednotného odstínu jemně nažloutle bílé až šedobílé či bělostné barvy. Hojnost ložiska a poměrně levná produkce umožňovaly i méně majetným zákazníkům pořízení mramorového náhrobku a napodobení dražších náhrobků z italského carrarského mramoru. Náhrobní stély z hornolipovského a dolnolipovského mramoru nacházíme i v severní části Šumperska.

Třetí a geneticky nejmladší skupinou dekoračních kamenů, které našly uplatnění v pomníkové tvorbě v průběhu 19. století, jsou horniny magmatického původu, především intruzívní (hlubinné a žilné). Vedle oblíbených tmavých gaber to byly různé druhy granitů a granodioritů. Jako dekorační kámen se začaly ve větším měřítku využívat až s rozvojem průmyslových technik těžby a zpracování kamene, tedy od poslední třetiny 19. století. Důvodem byla především jejich vysoká tvrdost, a tedy i obtížná těžitelnost a zpracovatelnost, náročná na technické vybavení.

OBR. 6 **Náhrobní stély ze světlého dolnolipovského mramoru na hřbitově v Lipové-lázních (okres Jeseník).** Foto: P. Hečková

33 | Leštěním se dosahovala vysoká hladkost plochy a tím také schopnost polarizovat odražené paprsky světla. Polarizované světlo pak akcentovalo barevnost a strukturu leštěného kamene obdobným způsobem jako mokrý povrch. Viz Bohuslav Syrový, *Kámen v architektuře a jeho povrchové úpravy*, Praha: SNTL 1956.

34 | Albert Vojtěch Velflík, *Nauka o stavebních hmotách, zvláště o horninách technicky významných, o jich zkoumání a zpracování*, Praha 1913–1917.

35 | R. W. Le Maitre (ed.), *Igneous Rocks: A classification and Glossary of Terms*, 2. vyd. Cambridge: Cambridge University Press 2002.

36 | Herman Hedström, *On the Natural Building and Ornamental Stones of Sweden: together with a list of the leading Swedisch firms engaged in the stone industry*, Stockholm: P. A. Norstedt & söner 1909, zvl. s. 23–25.

Ještě před rozšířením techniky leštění tyto horniny, na rozdíl od mramorů nebo pískovců, neposkytovaly esteticky žádoucí efekt. Povrch brouseného či pemrlovaného granitu byl mdlý, barevně i strukturně nevýrazný. I proto se zpočátku používaly spíše pro výrobu základů, soklů, hrobových rámů, zhotovování patek litinových křížů nebo pro jednoduché náhrobní stély v oblastech, kde se kámen přirozeně vyskytoval a těžil. Výjimečně se setkáme s reliéfním nebo sochařským zpracováním. Velmi vhodné však byly tyto kameny pro úpravu leštěním, které zvýrazňovalo barevnost a další texturní rysy horniny a dodávalo náhrobkům exkluzivní charakter a také výrazně vyšší odolnost vůči degradaci.[33] Teprve větší rozšíření leštiček a lešticích ramen v ušlechtilé kamenické výrobě pomohlo vytvořit prostor pro jejich uplatnění.[34]

Skupina magmatických hornin využívaných jako zdrojová surovina pro produkci pomníků a náhrobků je poměrně pestrá a jejich dnešní odborná petrografická klasifikace a pojmenování dle definic IUGS[35] ne vždy odpovídá tradičním názvům, jak je známe z dobových zdrojů. Historické názvosloví, které často přecházelo i do kamenické praxe a obchodu, nebo ji přinejmenším ovlivňovalo, se navíc s postupem doby vyvíjelo. Typickým příkladem je velmi variabilní skupina mikrogaber, jemnozrnných až hrubozrnných žilných intruziv velmi tmavě šedé až černé barvy, těžených na řadě míst ve Švédsku.[36] Tyto horniny byly nejpozději od 80. let 19. století známy pod různým i obchodními názvy. Nejčastěji však byly označovány jako *„černé granity“*, protože

OBR. 8 **Náhrobek kamenického mistra na hřbitově v Černé Vodě (okres Jeseník), asi 30. léta 20. století. Kombinace tmavého slezské žuly (tmavý granodiorit) a světlé slezské žuly, z níž je vytesána také reliéfní výzdoba náhrobku.** Foto: P. Hečková

byl v obchodní praxi konce 19. století byl „granit“ obecným názvem pro většinu tvrdých leštitelných hornin magmatického původu. V českém prostředí se pro ně vžil název „švédská žula“ nebo také „černá švédská žula“, zatímco v německém prostředí zdomácněl už na počátku 20. století obchodní název *„Schwarz-Schweden“*, respektive *„Schwarz-Schweden-Granit“*.[37]

Vedle importované *„černé švédské žuly“* nebo hrubozrnných skandinávských granitů s výraznou texturou, jako byly granit Red Balmoral, Virgo nebo Vånevik, se setkáváme především s domácími intruzívními horninami.[38] V českém prostředí je sice dostatečný počet ložisek magmatických intruzivních hornin, které mohly poskytovat kvalitní dekorační kámen, v naprosté většině se však jedná o intruziva s vyšším odílem světlých minerálů, jako je granit nebo granodiorit. V sepulkrální pomníkové tvorbě však byly žádané spíše horniny s vyšším podílem tmavých minerálů, diority nebo gabra (označované v kamenické praxi jako tzv. „syenity“).[39] Jejich výskyt však byl nepoměrně vzácnější. Přímo na lužicko-saském pomezí se těžil tzv. šluknovský (lužický) syenit, velmi oblíbený materiál náhrobků jednak pro svou tmavě šedou až nazelenale šedočernou barevnost, jednak pro zajímavou „gabrovou“ texturu.[40] Už v 80. letech 19. století se s ním setkáváme i ve vzdálenějších oblastech Saska a pruského Slezska, stejně tak i Rakousko-Uherska. Několik náhrobků bylo identifikováno také na hřbitovech na Jesenicku.

37 | Heinz, Ferdinand et al. (2011), „Von Rot-Meissen nach Schwarz-Schweden“, Gesteinskundliche Führungen über den Johannisfriedhof in Dresden-Tolkewitz. *Ohlsdorf - Zeitschrift für Trauerkultur*, 113, č. 2: *Grabmale und ihre Gesteine*. Dostupné na: https://www.fof-ohlsdorf.de/thema/2011/113s05_rotmeissen.

38 | Podrobnější přehled nejužívanějších druhů dekoračního kamene v sepulkrální tvorbě v oblasti Sudet viz Petra Hečková, *Dekorační kámen na sepulkrálních památkách Sudet (1800–1945)*, Pardubice: Univerzita Pardubice 2022.

39 | Tradiční rozdělení na „žuly“ – granity (světlá intruziva) a *„syenity“* (tmavá intruziva), jak bylo užíváno ve starší obchodní praxi, reflektuje ve svém přehledu ušlechtilého dekoračního kamene také Rybařík (pozn. 19).

40 | Jedná se o intruzívní žilnou horninu mikrogabrové struktury, někdy označovanou jako gabrodioritový porfyrit. Koutník et al. (pozn. 20).

OBR. 9 **Náhrobní stéla Antonie Grassl (vpravo) na hřbitově v Javorníku-Vsi, signovaná firmou O. Petera z Velké Kraše (Gross Krosse). Začátek 90. let 19. století. Šluknovský syenit.** Foto: P. Hečková

41 | O značné náročnosti těžby svědčí i průzkumy ložisek tmavé slezské žuly, prováděné v 60. – 80. letech 20. století. Viz Grünnerová, E. et al., Žulovský *pluton* – závěrečná zpráva. 1973. [rukopis] Česká geologická služba: Databáze archivu zpráva a posudků ASGI, sign. GF P098885.

42 | Žulovský pluton je geologické intruzivní těleso variského stáří vystupující v severní části silesika. Viz Pouba et al., *Vysvětlivky k přehledné geologické mapě ČSSR 1:200 000. M — 33 — XVIII Jeseník*, Praha: Ústřední ústav geologický – Nakladatelství Československé akademie věd 1962. – Jan Cháb et al., *Vysvětlivky k základní geologické mapě České republiky 1 : 25 000. 14–224 Jeseník*, Praha: Česká geologická služba 2004.

43 | Podle dnešní petrografické klasifikace by bylo možné světlou slezskou žulu popsat jako biotitický granit až granodiorit se zvýšeným obsahem křemene. Proti tomu tmavá slezská žula zahrnuje pestřejší skupinu amfibol-biotitických granodioritů, biotitických až amfibol-biotitických křemenných dioritů, často s makroskopicky patrnými kostrovitě vyvinutými krystaly akcesorického titanitu, až po amfibol-biotitický tonalit téměř gabrové struktury.

44 | K tématu více: Hečková, *Dekorační kámen* (pozn. 38).

45 | Hanisch a Schmid (pozn. 17).

Typickým příkladem dekoračního kamene, využívaného v pomníkové tvorbě po více než půl století, je tzv. *slezská žula* (Schlesischer Granit).[41] Pod tímto obchodním názvem byly známy granitické horniny oblasti žulovského plutonu,[42] které se na Jesenicku, v nejzápadnější části Slezska, těžily a zpracovávaly už od poloviny 19. století. V obchodní praxi konce 19. století se rozlišovaly dva hlavní obchodované typy: *Licht Schlesischer Granit* (světlá slezská žula) a *Dunkel Schlesischer Granit* (tmavá slezská žula).[43] Zatímco světlá slezská žula zabarvená do velmi světle šedé, nažloutlé či šedě namodralé barvy byla zdaleka nejčastějším těženým druhem kamene, používaným zvláště na výrobu dlažebních kostek, obrubníků a dalších technických výrobků, v ušlechtilé kamenické výrobě byly vyhledávané spíše tmavé varianty granitických hornin, tmavé granodiority, křemenné diority až tonality. Ty však byly těženy v dostatečné kvalitě pouze na několika málo lokalitách.[44]

Například Hanisch a Schmid jmenovitě uvádí výskyt dostatečně kvalitní a leštitelné kamenné suroviny pouze u menší části lomů z celkového počtu 38 v širší oblasti Žulovska. Konkrétně se jednalo o lomy v okolí Žulové (Friedebergu), na Hutbergu u Skorošic, v Kobylé nad Vidnavkou a několik lomů v Černé Vodě a na vrchu Brandkoppe (dnes Žulový vrch) nad Vápennou.[45] Ty nejvýznamnější si pronajímala firma Alberta Förstera, nejvýznamnější a ve své době největší podnik zaměřující se na těžbu a zpracování kamene v tehdejším Rakouském Slezsku, který dodával kamennou surovinu i hotové zakázky do celého Rakousko-Uherska. Prestiž firmy posilovalo také určité výsadní postavení v širší oblasti západního Slezska. Na některých náhrobcích z 90. let 19. století a prvních let 20. století je vedle firemní značky *„Albert Förster Zuckmantel"* uváděn také titul *„K. K. Hofsteinmetzmeister"*.

OBR. 10 **Hrobka rodiny Fridolina Frankeho na novém hřbitově ve Skorošicích (okres Jeseník). 2. polovina 30. let 20. století. Kombinace dvou variant tzv. tmavé slezské žuly (tonalitu a křemenného dioritu).** Foto: P. Hečková

OBR. 11 **Náhrobek Adolfa Scholze na hřbitově ve Vápenné (okres Jeseník). Začátek 20. století. Tmavá slezská žula (křemenný diorit) náhrobní stély je kombinovaná se sochou Krista z jemnozrnného světlého mramoru.** Foto: P. Hečková

OBR. 12 **Náhrobek Fridolina Seidela na hřbitově v Černé Vodě (okres Jeseník). Začátek 30. let 20. století. Světlá slezská žula (světlý granodiorit).** Foto: P. Hečková

46 | Metodika terénního průzkumu je podrobně popsána v bakalářské práci: Petra Hečková, *Petrografická charakteristika náhrobků na vybraných hřbitovech v oblasti Jesenicka*, bakalářská práce, Masarykova univerzita, Přírodovědecká fakulta, Ústav geologických věd, Brno 2022.

Využití dekoračního kamene na hřbitovech v Javorníku a Zálesí: interpretace výsledků terénního průzkumu

Jedním z cílů terénního průzkumu hřbitovů na Jesenicku bylo zodpovězení otázky, nakolik můžeme ve volbě konkrétního materiálu náhrobků vysledovat proměny trendů ve využití různých druhů kamenné suroviny v průběhu 19. a první poloviny 20. století. Přestože rozsah dochovaných sepulkrálních památek z doby před rokem 1945 není úplný, může nám poskytnout alespoň základní informaci o tom, jak byly ve sledovaném období zastoupeny konkrétní druhy hornin, a zda je možné prokázat závislost na aktuální exploataci a technickém vybavení dílen specializovaných na ušlechtilou kamenickou výrobu, ale i na určitých módních trendech v sepulkrální tvorbě. Komplexní terénní průzkum zaměřený na kamennou surovinu sledoval také výskyt značek kamenických firem.

Jako příklad dobře ilustrující proměny v použití různých druhů dekoračního kamene mohou sloužit data ze dvou historických hřbitovů na Jesenicku, kde byla podrobněji zkoumána také petrografie náhrobků: městského hřbitova v Javorníku-Vsi (Jauernig) a hřbitova v Zálesí (Waldeck) u Javorníka.[46] Obě lokality se nachází mimo hlavní centra slezského kamenoprůmyslu, takže zde byl předpoklad relativně vyváženého zastoupení různých druhů lokální kamenné suroviny. Javorník byl sice městem menší velikosti, jeho důležitost v rámci regionu však posiloval fakt, že byl sídlem správy komorních statků vratislavského

OBR. 13 **Depot starých náhrobních stél, hřbitov v Javorníku-Vsi.** Foto: P. Hečková

biskupství a letním sídlem vratislavského biskupa. Zálesí bylo menší vsí podhorského charakteru, pro niž představovaly důležitý zdroj obživy především zemědělství a těžba dřeva.[47] Navzdory tomu je na hřbitově v Zálesí dochován poměrně početný soubor kamenných náhrobků. Oba hřbitovy sice postihla významná ztráta náhrobků z doby před rokem 1945, ale dokumentované kamenné sepulkrální objekty představují relativně reprezentativní výčet ze sledovaného období let 1820/30–1945. Na obou lokalitách se jedná o necelých 300 náhrobků, na nichž byla uplatněna kamenná surovina v takovém množství a kvalitě, aby bylo možné její základní petrografické určení a statistické vyhodnocení.[48]

Jednotlivé skupiny dekoračního kamene byly vymezeny tak, aby byla jejich makroskopická identifikace pokud možno jednoznačná a určitelná na základě dobře definovaných znaků. Zároveň měly odrážet zastoupení hlavních druhů domácích hornin, těžených na Jesenicku, a jejich poměr vůči ostatním druhům dekoračního kamene. Speciální pozornost pak byla věnována granitickým horninám, kde je s určitou mírou pravděpodobnosti možné určit jejich přibližnou provenienci, ať už na základě komparace jejich hlavních texturních znaků a charakteru minerální asociace, nebo na základě dalších získaných hodnot.[49] Takto bylo stanoveno celkem 7 hlavních skupin dekoračního kamene, reflektujících jak jeho provenienci, tak i základní petrografickou klasifikaci. Místní kamennou surovinu zastupuje tzv. světlá slezská žula, tmavá slezská žula,[50] světlý slezský mramor a ostatní druhy

OBR. 14 **Pohled na severní část hřbitova v Zálesí u Javorníka.** Foto: P. Hečková

47 | Josef Bartoš – Jindřich Schulz – Miloš Trapl, *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960. Svazek XIII. Okresy: Bruntál, Jeseník, Krnov*, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 1994.

48 | Do statistiky nebyly zahrnuty nadzemní části základů náhrobků, náhrobníků nebo rámů z hrubě opracovaného kamene se silně zvětralým povrchem, který znesnadňoval identifikaci. Podobně také zapuštěné a polozapuštěné kamenné patky křížů (s výjimkou vysokých patek s vysokou, případně profilovanou nadzemní částí).

49 | Pouze v Javorníku bylo z časových důvodů možné provést korelaci hodnot magnetické susceptibility a indexu tmavosti magmatických hornin. Viz Petra Hečková, Možnosti identifikace kamenné suroviny sepulkrálních památek na Jesenicku na základě komparace hodnot magnetické susceptibility a M´indexu. In: Kamil Sobek, Přemysl Pořádek, Vojtěch Cígler a Petr Nečas (eds.), *Studentská geologická konference 2022, 18. ročník, 3.–4. 6. 2022. Sborník abstraktů*, Brno: Masarykova univerzita 2022, s. 8.

50 | U většiny granitických hornin vykazujících texturní znaky charakteristické pro horniny žulovského plutonu byl předpokládán jejich místní původ. Vycházelo se z předpokladu hospodárného využití místního a snadno dostupného materiálu.

slezského mramoru, ať už z Lipové, nebo ze Supíkovic. Ojedinělým je výskyt skorošického serpentinitu na hřbitově v Javorníku. Rozdělení importovaných hornin je mnohem jednodušší. Vzhledem ke strmě vzrůstající oblibě a také početnímu zastoupení švédských mikrogaber (tzv. černé švédské žuly),
a zároveň minimálnímu počtu ostatních importovaných hornin, byly v případě importovaného dekoračního kamene vyčleněny pouze tyto dvě skupiny.

Výskyt hlavních skupin dekoračního kamene byl sledován v několika časových obdobích, která reflektovala hlavní etapy ve vývoji kamenoprůmyslu: období před rokem 1885 (před prudkým rozvojem průmyslového zpracování kamene na Jesenicku), období do roku 1899 a poté do roku 1914 (dvě fáze konjunktury slezského kamenoprůmyslu do vypuknutí první světové války), období let 1915–1930 (ovlivněné úbytkem obyvatelstva, ale i válečným útlumem produkce a následným hledáním nových obchodních příležitostí v souvislosti se začleněním Jesenicka v rámci nově vzniklého československého státu) a konečně období let 1931–1945, poznamenané rostoucím německým nacionalismem a posléze osamostatněním Sudet a vypuknutím druhé světové války. Toto rozdělení na čtyři hlavní časové etapy je umělé a představuje pouze jednu z možností. Navíc zcela neodráží skutečnost, že ke zřizování trvalých kamenných náhrobků docházelo s několikaletým zpožděním po pohřbu. Na rodinných hrobkách mohlo navíc dojít také k obměně náhrobku nebo zřízení trvalého kamenného náhrobku i s odstupem více než jednoho desetiletí. Ne vždy tedy datace náhrobku zcela odpovídá dataci prvního pohřbu. Zde musela pomoci stylová kritéria a komparace s dalšími sepulkrálními objekty podobného stylu a provedení na jiných lokalitách.

Na některých kamenných náhrobcích jak v Javorníku, tak i v Zálesí byly identifikovány firemní značky podnikatelských subjektů, které se věnovaly ušlechtilé kamenické výrobě, a zároveň byly schopné dodávat koncovým zákazníkům hotové náhrobky. V Zálesí se nejčastěji setkáváme se signaturou K. Fischera ze Skorošic (Gurschdorf) a méně často Grimmeho z Vidnavy (Weidenau), Dittricha z Žulové (Friedeberg), Spielvogela z Lipové (Lindewiese) nebo J. Schrotha ze Supíkovic (Saubsdorf). Pro Javorník dodávalo více firem. Nejstarší signaturou vůbec je epitaf signovaný Bernardem Kutzerem z 20. let 19. století. Další kamenické značky pochází od R. Petera z Velké Kraše (Gross-Krosse). Vedle toho jsou přítomné svou produkcí firmy ze Žulové (Friedebergu: J. Henschel, J. Dittrich), Supíkovic (Saubsdorfu: O. Reinold, Franke´s Söhne, Fr. Hillebrand), Velkých Kunětic (Gross-Kunzendorf: E. Schwate), Lipové (Lindewiese: Spielvogel). Několik náhrobků signovala nebo označila dílna Josefa Obetha z Velké Kraše (Gross-Krosse), K Fischera ze Skorošic (Gurschdorf) a Grimmeho z Vidnavy (Weidenau). Ojedinělá i v rámci Jesenicka je značka kamenické školy v Žulové (Fachschule Friedeberg 1893), která vytvořila monumentální náhrobek z tmavé slezské žuly pro bývalého starostu Javorníka Franze Rösnera.[51]

51 | Překvapivě není zastoupena ani jedna značka velkých a známých kamenických firem, jako byl závod Alberta Förstera ve Zlatých Horách (Zuckmantel) nebo závod Hermanna Frankeho v Žulové (Friedeberg).

Z analýzy materiálu náhrobků vyplývá, že ve sledovaném období místní horniny jako zdrojová surovina náhrobků na obou lokalitách jednoznačně dominovaly. Týkalo se to především dvou hlavních druhů dekoračního kamene, a to světlého slezského mramoru (lipovského a supíkovicko-velkokunětického), a granitických hornin žulovského plutonu, zvláště tmavé slezské žuly. Přestože mramor měl přirozeně větší zastoupení v první fázi před rokem 1885, v následujícím časovém období se podíl obou hornin vyrovnal. Používání místního slezského mramoru jako materiálu náhrobků bylo rozšířeno až do 30. let 20. století, byť s mnohem menší intenzitou než v období před rokem 1900. Důvodem mohla být vedle dobré dostupnosti také nízká cena suroviny. Tomu by nasvědčovalo i rozšíření náhrobků signovaných kamenickými dílnami ze Supíkovic nebo Lipové, specializovaných na práci v mramoru (firmy Spielvogel, Hillebrand, Liemert), i na sousední Šumpersko a Bruntálsko. Je tak možné vyvrátit starší předpoklad, že na přelomu 19. a 20. století žula a ostatní tvrdé horniny u hřbitovních prací slezský mramor téměř vytlačily.[52]

Světlé granitické horniny domácího původu měly v nepoměru ke značné hojnosti výskytu kvalitní suroviny zpočátku výrazně menší zastoupení. I když pro toto tvrzení prozatím nebylo možné nalézt spolehlivé argumenty, důvodem byla s vysokou pravděpodobností jejich malá vizuální atraktivita. Nejtypičtější odstíny nažloutle šedé či světle středně šedé nemusely odpovídat soudobým představám o estetické stránce náhrobků. Soudě dle dobových reklamních nabídek i nejčastějšího sortimentu nabízeného kamenickými podniky, specializovanými na produkci náhrobků, móda i vkus objednavatelů na konci 19. století preferovaly především horniny výrazněji tmavé (tmavě šedé až černé), nebo naopak velmi světlé až bělostné. To se promítalo do velké obliby světlých mramorů, ať už laaského nebo carrarského, nebo švédských mikrogaber, pro něž byla v závěru 19. století intenzívně hledána náhrada v domácích horninách. I proto se pro ušlechtilou kamenickou výrobu a pomníkovou tvorbu volily spíše tmavší varianty granitických hornin, granodiority či křemenné diority. Teprve od 30. let 20. století se můžeme častěji setkat se světlou slezskou žulou i na sepulkrálních památkách.

Importované horniny mají na sledovaných lokalitách pouze okrajové zastoupení (necelých 10 %), fakticky se s nimi setkáváme jen v jednotlivých případech. Ojediněle se uplatňovaly také další místní horniny. Jediným příkladem ze sledovaného souboru je náhrobek Hedwig Eckel († 1904) ze serpentinitu (hadce) na hřbitově v Javorníku-Vsi. Přestože se v oblasti vyskytuje v několika menších izolovaných čočkách, byla tato hornina těžena pro účely ušlechtilé kamenické výroby pouze na jediné lokalitě, tzv. Petrově dvoře ve Skorošicích, a to navíc poměrně krátce, v prvních desetiletích 20. století.[53] Větší využití v ušlechtilé kamenické výrobě neumožňovalo silné rozpukání horniny a nemožnost těžby větších bloků.

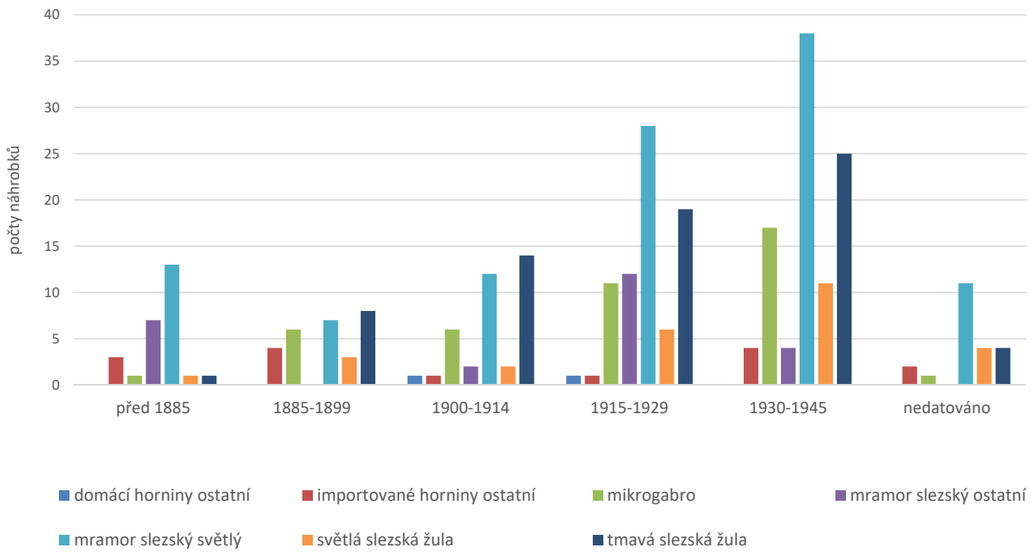

OBR. 15 **Náhrobní stéla Hedwig Eckel na hřbitově v Javorníku-Vsi. 1. desetiletí 20. století. Skorošický serpentinit (hadec).** Foto: P. Hečková

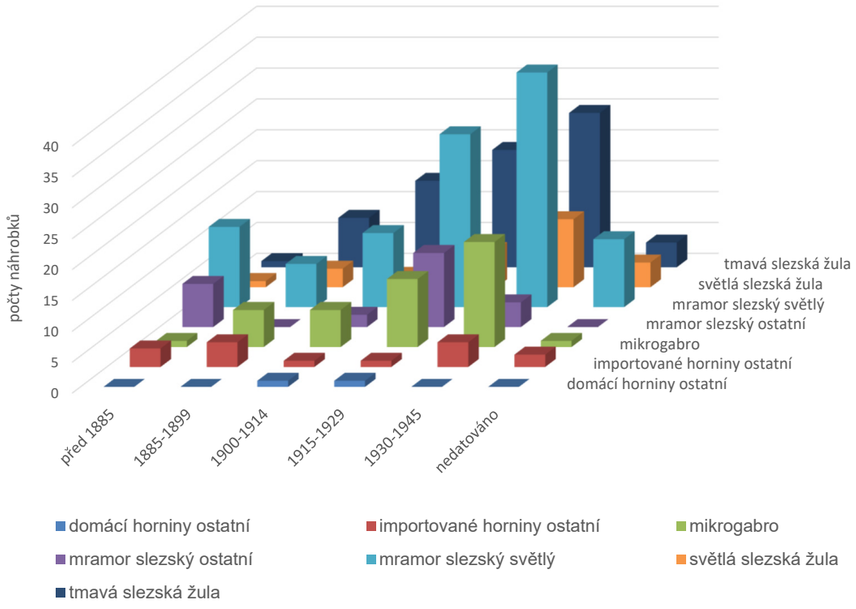
52 | Gába (pozn. 7).

53 | Prokop (pozn. 5) hovoří pouze o těžbě skorošického hadce pro štěrk.

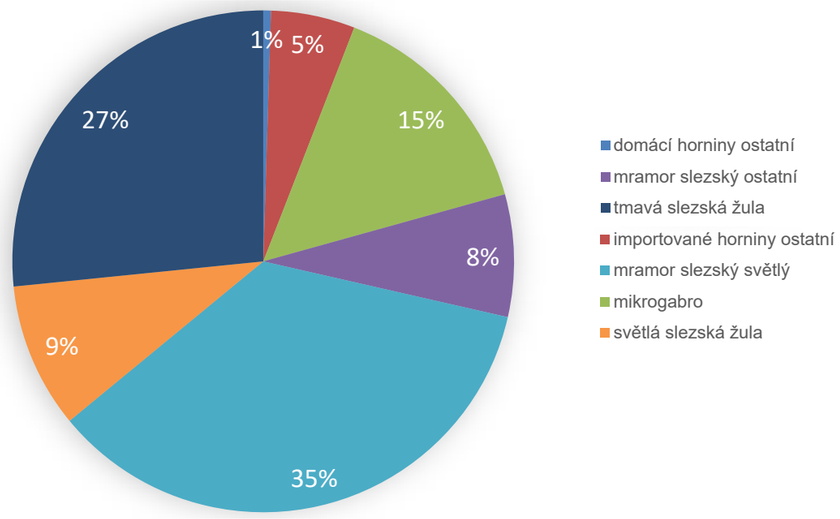
GRAF 1 **Distribuce jednotlivých druhů dekoračního kamene na hřbitovech v Javorníku a v Zálesí u Javorníka v konkrétních časových úsecích.**

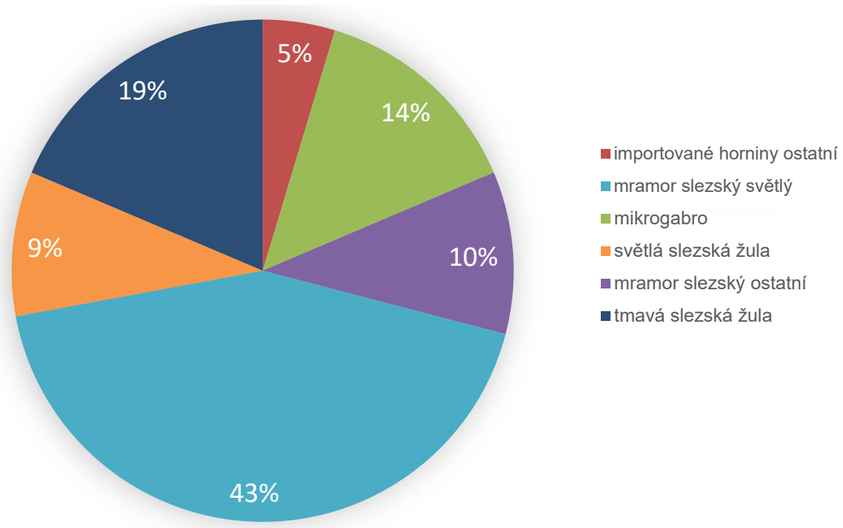
GRAF 2 **Distribuce jednotlivých druhů dekoračního kamene na hřbitovech v Javorníku a v Zálesí u Javorníka.**

GRAF 3a **Procentuální zastoupení hlavních druhů dekoračního kamene na hřbitově v Javorníku.**

GRAF 3b. **Procentuální zastoupení hlavních druhů dekoračního kamene na hřbitově v Zálesí.**

Závěr

Dochované sepulkrální památky 19. a první poloviny 20. století se většinou nevyznačují mimořádným historickým významem či umělecko-historickou hodnotou. Navzdory tomu mohou posloužit jako cenný doklad pro kulturní či hospodářský vývoj lokalit i celých regionů. Týká se to zvláště sepulkrálních objektů z ušlechtilého a dekoračního kamene, který se stal ve sledovaném období spolu s litinou jedním ze dvou typických materiálů, nejčastěji využívaných v pomníkové tvorbě.

Už ve starší odborné literatuře byly nastíněny hlavní trendy v uplatnění dekoračního kamene směrem od snáze opracovatelných hornin, především sedimentárních pískovců, arkózových pískovců či vápenců, směrem k postupnému využívání kamenné suroviny, jejíž těžba i další zpracování vyžadovaly větší dovednosti, technické zázemí a přístrojové vybavení. Kromě mramorů to byly především různé horniny magmatického původu – hlubinná a méně často také žilná intruziva: syenity, granitoidy, diority až gabra, u nichž byla esteticky žádoucí především jejich leštitelnost, zdůrazňující barvu a další strukturní vlastnosti kamene. Konjunkce využívání těchto tvrdých a hůře opracovatelných hornin nastala v poslední čtvrtině 19. století a první čtvrtině 20. století, kdy se i v českém prostředí častěji setkáváme s importovanými horninami, především skandinávskými granity a tzv. mikrogabry, obchodovanými jako tzv. „černá švédská žula".

Jedním z tradičních předpokladů bylo, že právě tento importovaný dekorační kámen kolem roku 1900 zcela vytlačil nebo výrazně redukoval uplatnění místních hornin jako kamenné suroviny pro sepulkrální památky. Jak je demonstrováno na příkladu oblasti západního Slezska, nemuselo to tak být vždy. Zvláště v oblastech s vlastními bohatými zdroji kvalitní kamenné suroviny nemusel importovaný dekorační kámen ani přes své žádoucí vlastnosti získat dominantní postavení na trhu. Na Jesenicku těžený a zpracovávaný slezský mramor i slezská žula naopak měly potenciál konkurovat dovozovému materiálu nejen svou cenou a relativně dobrou kvalitou, ale i po stránce výtvarné a estetické. Mezi zvláště žádané druhy dekoračního kamene v sepulkrální tvorbě patřil zvláště tzv. hornolipovský smouhovitý mramor a tzv. tmavá slezská žula. Přímo na samotném Jesenicku oba druhy místního dekoračního kamene výrazně převyšovaly počty a odhadované množství importovaného kamene, včetně švédských mikrogaber, jejichž využití se v podstatě až do konce 20. let 20. století až na výjimky omezovalo pouze na náhrobní nápisové desky, jen v ojedinělých případech byly využity importované horniny na rozměrné náhrobky.

Na příkladu dvou hřbitovů na Jesenicku (městského hřbitova v Javorníku-Vsi a hřbitova v Zálesí u Javorníka) byla představena jen část potenciálu, jaký má studium problematiky uplatnění kamenné suroviny v soudobé sepulkrální produkci nejen pro poznání samotných sepulkrálních památek, ale také pro poznání komplexnějších vztahů mezi ekonomickým rozvojem oblasti a dostupností kamenné suroviny pro náhrobní tvorbu.

SUMMARY

SEPULCHRAL MONUMENTS AS A HISTORICAL SOURCE FOR THE HISTORY OF STONEWORKING: THE EXAMPLE OF THE REGION OF WESTERN SILESIA

During the 19th century, cemeteries became one of the natural places for which customers purchased decorative stones. Besides the traditional, easy-to-work and relatively commonly available rocks such as sandstone, limestone or marble, as the methods of industrial mining and stoneworking developed, hard igneous rocks ranging from syenite, granite to diorite or gabbro started to be used more often, even if they were more difficult to work. Advanced industrial techniques of cutting and polishing stone introduced in the 70s of the 19th century at the latest contributed to their greater availability and, thus, as a response, to the increasing demand of the public for representative and monumental gravestones that were widely available, so even less wealthy members of the general public could afford to buy them. Other circumstances also played an important role, such as the development of long-distance railway transport that significantly lowered the costs of import of decorative stones from more distant areas of Austria, Italy, and, above all, Scandinavia.

An area that could serve to study the influence of the stone industry and local dimension stone production on the character of sepulchral monuments is the Jeseník area (the most western part of the then-Austrian, later Czech Silesia). Mining of two main types of rocks started there in the mid-19th century, and gradually, procedures of stoneworking production of dimension stones developed. First of all, it was Silesian marble, quarried in two areas near today's Lipová-lázně and between Supíkovice and Velké Kunětice. The most classic types of Silesian marble were typical for their unified white colour, but there was also a range of dark striped type or those with greenish or purplish base colouring with a scale of various smudgy textures. The other rock was so-called Silesian granite – a varied group of deep-seated igneous rocks; in terms of petrography, they range from light monzogranites to very dark tones of almost gabbro structure. In trade, they distinguished light Silesian granite and dark Silesian granite, which was in demand for tombstone production in particular.

The influence of the local stone industry and dimension stoneworking on the production of tombstones can be proved by the existence of several stoneworking workshops in many places in the Jeseník area (Žulová, Velká Kraš, Supíkovice etc.) and also above-average numbers of stone sepulchral monuments in the mountainous and submontane areas that were considered rather poor. In 36 localities of cemeteries in the Jeseník region, there were about 3.5 thousand stone sepulchral monuments and their fragments identified originating before 1945. The way the local stone raw material was employed in comparison with other imported types of stone was monitored in two localities outside the centre of quarrying and processing of stone – in Javorník and Zálesí u Javorníka, where a set of 300 stone sepulchral monuments, originating between the end of the 18th century and 1945, was preserved. Besides the list of signatures and stonemasons workshop marks that supplied the sepulchral monuments to both localities, the set provided basic information on the trends regarding the use of the particular types of rocks. Both light Silesian marble and dark Silesian granite proved to be represented evenly between the 80s of the 19th century and 1945, and we cannot say that Silesian marble would be used less in the production of sepulchral monuments. The survey resulted in a remarkable and new finding – an increasing proportion of light Silesian granite, which might have been caused by the easier availability of the stone material or the shift in aesthetic criteria. On the contrary, various types of colourful marble were represented less in the oldest monuments and then, like in the case of the marble of Horní Lipová as late as the 20s–40s of the 20th century. Imported rocks, including dark Swedish micro gabbro, occur in the given area until the 80s of the 19th century, and then they can be found sparsely for the rest of the period.

Nerecenzovaná část

Porcelánová výzdoba náhrobků na hřbitově v Horním Žďáru

Lucie Bartůňková
Univerzita Pardubice, Fakulta restaurování

KLÍČOVÁ SLOVA porcelán – sepulkrálie – Horní Žďár – náhrobní poezie – fotokeramika

KEY WORDS porcelain – sepulchral monument – Horní Žďár – sepulchral poetry – photoceramics

PORCELAIN DECORATION ON THE TOMBSTONES AT THE CEMETERY IN HORNÍ ŽĎÁR

Porcelain decoration in sepulchral art remains to be quite an unexplored area. Regarding the exposure to external forces, porcelain and other fragile materials obviously rank among the accessories of sepulchral monuments that are most in jeopardy, and a great deal of the original decoration of this type have been entirely lost in the environment of cemeteries that have not been used for a long time. The cause of such losses is either deterioration of the cemetery areas or thefts of the parts that are movable and can be demounted. A distinctive type of the use of porcelain in tombstones is an oval porcelain plate with memorial inscriptions, sometimes accompanied by photographs. In the ovals, there are usually basic personal details of the deceased but also a short poetic text that often refers to his/her life. The explanation why such painted panels were attached to otherwise simple tombstones made of artificial stone could be that such tombstones meant a more economical variant of the more expensive stone sepulchral monuments with engraved of carved texts. One of the few at least partially preserved sets of porcelain plates can be found at a small village cemetery in Horní Žďár.

Rozlohou nevelký hřbitov v Horním Žďáru, chráněný masivní obvodovou zdí, pokrytou stříškou se šindelovou krytinou, se rozkládá kolem římskokatolického kostela svatého Jana Křtitele. Horní Žďár se stal po 2. světové válce součástí obce Hajnice v Královéhradeckém kraji. Až do odsunu německého obyvatelstva existoval Soor (Žďár) jako samostatná obec se školou, kostelem a farou. Rozdělen byl na Obersoor (Horní Žďár) a Niedersoor (Dolní Žďár). Hranice probíhala přibližně u kostela, který náležel již k Niedersoor. Obec patřící pod Hajnici se v poválečných letech začala nazývat Horní Žďár.[1] V současnosti nevyužívaný kostel středověkého původu je zapsán na seznamu kulturních památek České republiky. O hřbitově, který je unikátním souborem lokálního projevu sepulkrální kultury, však v literatuře nenacházíme takřka žádné zmínky, ačkoliv svým významem jistě přesahuje hranice regionu.[2] Pokud je v archivních pramenech a literatuře zmiňován hřbitov, souvisí údaje většinou s opravami hřbitovní zdi a netýkají se samotných náhrobků a jejich výzdoby.[3] Z kusých zmínek je však možno složit obraz neudržovaného a k zániku určeného místa, jak to ostatně vyplývá i z technické zprávy o opravě kostela z počátku 70. let 20. století, kdy mělo dojít ke zrušení hřbitova, opravení ohradní zdi a proměně hřbitova na sad.[4] Na snímcích památkáře Jaroslava Herouta z roku 1963 je patrný tristní stav areálu zarostlého bujnou vegetací.[5]

OBR. 1, 2 **Hřbitov v Horním Žďáru.** Foto: Vladislava Říhová

1 | Pod Soor patřil například i nedaleký Eichelhof (Dubový Dvůr) nebo Eulenberg (Sovinec, zvaný též Olimberk). Místopisné poznatky byly získány prostřednictvím e-mailových konzultací se Zuzanou Kazmirowskou.

2 | Základní terénní průzkum hřbitova byl proveden na podzim roku 2021 ve spolupráci s historičkou umění Vladislavou Říhovou, která průzkum iniciovala v rámci projektu Národní kulturní identity *Paměť hřbitovů: průzkum a dokumentace pro udržitelnou péči o sepulkrální památky v oblasti někdejších Sudet* (DG20P02OVV014). Informace zjištěné terénním průzkumem byly doplněny četnými konzultacemi s krajinářkou a zahradní terapeutkou Zuzanou Kazmirovskou, která o hřbitov pečuje od roku 2018 v rámci dobrovolnictví a navštěvuje jej spolu s vybranými klienty DOZP Barevné domky Hajnice. Její činnost je podporovaná skupinou dalších dobrovolníků. Zuzana Kazmirowská také komunikuje s německými rodáky, jejichž předci jsou na hřbitově pochováni. Cennými radami a mnohými poznatky k procesu výroby a restaurování porcelánových desek přispěla restaurátorka Radka Zůfalá, která se zabývá restaurováním keramiky, kamene a souvisejících materiálů. Rovněž provedla v rámci tohoto textu veškeré odborné korektury týkající se technologie výroby porcelánu. Není-li uvedeno jinak, je autorkou transliterace a překladu zde uvedených německých textů Lucie Bartůňková.

3 | Petr Uličný, *Horní Žďár, kostel sv. Jana Křtitele* (stavebně historický průzkum – nepublikovaný dokument), 2020, s. 9.

4 | Ibidem, s. 10.

5 | Viz Kostel sv. Jana Křtitele, *Památkový katalog*, https://pamatkovykatalog.cz/kostel-sv-jana-krtitele-13878103, vyhledáno 9. 4. 2022.

Německé obyvatelstvo v Horním Žďáru

V Horním Žďáru žilo ještě na počátku dvacátého století přes tisíc německých obyvatel, kteří byli po skončení druhé světové války vyjma dvou rodin odsunuti do Německa.[6] Po mnohých z nich se dochovala na hřbitově památka v podobě náhrobku s oválnou porcelánovou deskou s pamětním nápisem, případně i s fotografií.

Právě v existenci neobvykle hojného počtu malovaných porcelánových desek s památkou na zesnulé spočívá unikum místa. Použití tohoto méně obvyklého typu rozměrnějších oválných desek bylo zaznamenáno i na jiných hřbitovech v bývalých sudetských oblastech, nikde se však zřejmě nedochoval takto ucelený a rozsáhlý soubor. Vždy se jednalo o solitérní nálezy nebo o jednotky kusů. Na Broumovsku a Trutnovsku není použití těchto desek zcela ojedinělé, sporadicky se vyskytovaly i na jiných hřbitovech v regionu, např. v Čermné u Trutnova,[7] na hřbitově v obci Staré Buky (u Pilníkova), v Žacléři a také v městské části Trutnova Starý Rokytník.[8] Na území bývalých Sudet byl tento typ větších oválných porcelánových desek dokumentován mimo jiné např. ještě v Horní Plané nebo v Říčkách v Orlických horách. Nevelký počet desek zaznamenaných na hřbitovech v regionu však může souviset i s chátráním těchto hřbitovů. Z terénního průzkumu na hřbitově v obci Staré Buky jednoznačně vyplývá, že zde náhrobků s oválnými porcelánovými deskami bylo hned několik, snad i v počtu desítek. Dochovala se však po nich až na několik výjimek pouze prázdná místa.

6 | Uvedené údaje pochází z informační tabule u kostela v Horním Žďáru.

7 | Údaje o oválných porcelánových deskách na Broumovsku a Trutnovsku byly získány prostřednictvím osobní a rovněž e-mailové komunikace s Petrem Bergmannem ze dne 5. 4. 2022, který se věnuje soustavnému bádaní v oblasti sepulkrálních památek na Královéhradecku (záznam komunikace v držení autorky).

8 | Zuzana Kazmirowská, *Hřbitov Hajnice – Horní Žďár* (nepublikovaný dokument), 2022, nestránkováno.

OBR. 3 **Hřbitov v Horním Žďáru.** Foto: Vladislava Říhová

OBR. 4 **Hřbitov ve Starých Bukách s dochovaným souborem porcelánových oválů.** Foto: Monika Jeschkeová

OBR. 5 **Typický tvar náhrobku z umělého kamene, který byl konstruován již s přihlédnutím k použití oválné porcelánové nápisové desky.** Foto: Vladislava Říhová

Současný stav náhrobků

Hřbitov již není v současnosti využívaný a donedávna chátral. Mnohé z náhrobků jsou zcela zničené, povalené, porostlé vegetací a jejich části jsou položeny přímo v zemině nebo opřeny o hřbitovní zeď. Na hřbitově jsou zastoupeny náhrobky zhotovené z běžně používaných hornin v 19. a ve 20. století, tedy zejména z pískovce a v menším rozsahu z žuly. V naprosté většině však převažuje použití umělého kamene. Nejstarší dochované kamenné náhrobní desky s nápisy zcela nebo částečně čitelnými pocházejí asi ze 2. poloviny 19. století a jsou vsazeny do východní zdi kostela. Podobného stáří jsou i jednotlivé pískovcové náhrobky, mnohdy již pouze torza, uložená převážně mimo původní hrobová místa.[9] Pro starší náhrobky je signifikantní více propracovaná kamenosochařská výzdoba, zatímco mladší náhrobky z umělého kamene, které vznikaly převážně v meziválečném období, mají minimalistickou podobu.

Náhrobky jsou poznamenány degradačními procesy typickými pro kamenné památky v náročných atmosférických podmínkách. Projevy jsou o to výraznější, že zde po desítky let nedocházelo k preventivní konzervaci náhrobků.

Povrch kamene vykazuje stopy mechanických poškození i defekty způsobené vlhkostí. Pozorujeme destrukce v kameni, jako jsou chybějící části hmoty, trhliny, praskliny, vrstvy rezistentního depozitu, dutiny, místa narušená erozí, dezintegraci a delaminaci aj. Povrch náhrobků se stopami korozních produktů z kovových doplňků je lokálně pokryt tmavou sádrovcovou krustou. Vizuálně dominantní je také biologické osídlení (řasy, mechy, lišejníky), jež může mít hned několik příčin. V případě náhrobků a obrub kolem hrobového místa je zatížení hmoty vlhkostí výrazné, neboť tyto objekty jsou většinou umístěny přímo v zemi bez jakékoli izolace. Takto významné zavlhčení kamene

9 | Zuzana Kazmirowská, *Hřbitov Hajnice – Horní Žďár* (nepublikovaný dokument), 2022, nestránkováno.

biogenní procesy do značné míry usnadňuje.[10] Mechanické i fyzikální destrukci podehla také většina výzdoby hrobů, ať již v podobě zmíněných porcelánových desek nebo sošek, ze kterých se ve většině případů dochovala pouze torza, ale také kovových prvků, které zcela podlehly korozi. Porcelán patří z hlediska keramických hmot mezi nejodolnější materiály. Vzhledem k subtilnosti destiček však u něho při exteriérové expozici, podobně jako u skleněných prvků, může snadno dojít k prasknutí a rozlomení. Povrchové vrstvy podobenek zesnulých a malovaných desek s nápisy jsou také velmi citlivé na poškrabání. I v případě, že se porcelánová podobenka zachová celistvá, bývá obraz zesnulého poničen setřením citlivé vrstvy a jeho podoba je obtížně čitelná.[11]

V současnosti však v areálu hřbitova probíhají záchranné práce, prováděné dobrovolníky. V nedávné době byla vyměněna šindelová krytina nad starou hřbitovní zdí a opravena podezdívka. Rovněž květinová výzdoba hrobů je pravidelně udržována. Také dochází k opravám výzdoby náhrobků, kdy jsou popraskané keramické desky s pamětními nápisy lepeny a osazovány zpět na náhrobky. Drobné fragmenty porcelánové výzdoby, většinou již v podobě ve výkopech nalezených střepů, jejichž původní umístění (hrobové místo) zaniklo, jsou skládány, lepeny a dočasně uchovávány mimo hřbitov, aby nedošlo k jejich dalšímu poškození a ztrátě.[12]

10 | Zuzana Auská, Materiálová diverzita náhrobků a jejich možná poškození – reflexe terénního výzkumu projektu, in: Jitka Bílková et al., *Paměť sudetských hřbitovů* (kat. výst.), Muzeum dřevařství v Dlouhé Vsi na Šumavě a Univerzita Pardubice, Pardubice 2022, v předtiskové přípravě.

11 | Auská (pozn. 10).

12 | Mnohé desky, stejně jako na některých dalších hřbitovech, byly zničeny v průběhu výkopových prací. Některé z nich byly také odvezeny příbuznými zesnulých (e-mailová konzultace se Zuzanou Kazmirowskou ze dne 24. 4. 2022, záznam komunikace v držení autorky).

OBR. 6 **Relikty porcelánových sošek na náhrobku z umělého kamene.**
Foto: Vladislava Říhová

OBR. 7 **Fragment porcelánové sošky, umístěné v dočasném depozitáři mimo hřbitovní areál.** Foto: Zuzana Kazmirowská

OBR. 8 **Fragment porcelánové sošky, umístěné v dočasném depozitáři mimo hřbitovní areál.** Foto: Zuzana Kazmirowská

Porcelánová výzdoba a oválné desky s nápisy a fotografiemi

Jisté specifikum žďárského hřbitova představuje časté používání porcelánových dekorací na náhrobcích. Jedná se především o figury andělů, Panny Marie nebo o korpus Krista připevněný ke kříži z umělého kamene. V současnosti je tato výzdoba zcela fragmentární a její torza se nacházela z velké části v zemině okolo hrobů. I na náhrobcích však můžeme spatřit často symetricky umístěné relikty sošek.

Podle Zuzany Kazmirowské pocházely porcelánové sošky prokazatelně z Pohlovy porcelánky v Žacléři, což *„lze to ověřit podle dochovaného katalogu ze začátku 20.stol., v němž jsou čísla jednotlivých výrobků, shodná s těmi, která se nacházejí na střepech ze hřbitova. Někdy lze objevit i střep s tehdejší firemní značkou, což byly překřížené iniciály jména zakladatele porcelánky, pana Theodora Pohla. Katalog i veřejnosti přístupnou sbírku porcelánových plastik z Pohlovy porcelánky uchovává žacléřské muzeum.“*[13] Číslo výrobku je dobře patrné například na zadní straně torza porcelánového Krista uloženého v dočasném depozitáři, ale v některých případech i na reliktech sošek, které jsou osazeny dosud na pomnících.

13 | Kazmirowská (pozn. 8).

↑ OBR. 9 **Detail degradovaného povrchu porcelánové desky v podobě glazury oddělující se od střepu.** Foto: Lucie Bartůňková

← OBR. 10 **Vertikálně umístěná oválná porcelánová deska.** Foto: Vladislava Říhová

↓ OBR. 11 **Atypický tvar porcelánové pamětní desky s typickými projevy degradace porcelánu v exteriéru na exponovaném místě.** Foto: Lucie Bartůňková

Oválné[14] porcelánové desky se na náhrobcích v Horním Žďáru vyskytují v několika variantách i velikostech a takřka vždy jsou umístěny horizontálně (pouze v několika případech byla zaznamenána deska umístěna vertikálně). Nejrozměrnější deska dokumentovaná na hřbitově dosahuje šíře 30 cm, nejmenší pak 22 cm.[15] Ovály mají po stranách vždy po jednom otvoru, skrze který jsou na náhrobek připevněny obvykle vruty s průběžnou drážkou v půlkulaté hlavě. Produkty koroze vrutů zanechávají na povrchu některých desek černé stopy. Adjustace oválů není provedena pokaždé stejným způsobem. Desky, které byly v minulosti opravovány (zejména lepením odlomených částí) byly zpět osazovány na maltu a otvory pro vruty jsou nyní většinou zaslepeny. Některé z oválů jsou do kamene zapuštěné a při výrobě náhrobku s nimi bylo předem počítáno, jiné jsou na povrch náhrobku pouze připevněny vruty.

Jen několik desek se dochovalo v takřka neporušeném stavu s dobře čitelným textem, malbou květin a výraznou fotografií. V ostatních případech je text částečně nebo zcela setřený, mnohé desky jsou popraskané, jejich části chybí, jsou vylámané nebo se degradace projevuje odlupováním glazury od střepu.

14 | Pouze několik porcelánových nápisových desek se tvarem odlišuje od ostatních. Jedná se např. o obdélník se zkosenými hranami.

15 | Naměřené rozměry některých oválných keramických desek v Horním Žďáru: 29 cm × 24 cm; 30 cm × 23,5 cm; 24,5 cm × 18 cm; 26 cm × 19,5 cm; 22 cm × 16,5 cm.

OBR. 12 **Pro Žďár typický tvar náhrobku z umělého kamene. Zřejmě skleněná nápisová deska je však v souboru velmi neobvyklá.** Foto: Lucie Bartůňková

OBR. 13 **Jedna z nejmladších dochovaných desek s pomněnkovým dekorem provedeným přes šablonu. Na ostatních dochovaných deskách se uplatňuje spíše ruční malba dekoru.** Foto: Vladislava Říhová

Technologie výroby

Technologie výroby desek ze žďárského hřbitova včetně jejich povrchové úpravy není dosud dostatečně zdokumentována. Podle nálezu porcelánového oválu na hřbitově v Říčkách v Orlických horách víme, že porcelánové desky vyráběla např. největší česká porcelánka Thun (na rubové straně se zachovalo logo porcelánky). Logo Thun bylo zaznamenáno i na jedné z desek nalezené na hřbitově v Horním Žďáru.[16] Dá se předpokládat, že prefabrikáty byly zhotovovány v porcelánkách a posléze mohly být na základě konkrétní zakázky dokončovány ve specializovaných fotografických závodech, u soukromých fotografů nebo v menších manufakturách specializujících se na dekorování porcelánu. Lze uvažovat i o možnosti, že celý proces (od výroby desky až po její malbu, případně aplikaci fotografie) probíhal na jednom místě. Nejbližší porcelánka se patrně nalézala v Žacléři. Samotné desky však v žacléřském muzeu vystaveny nejsou a na žádné z těch, které byly zachráněny během výkopových prací, se neobjevilo logo porcelánky Žacléř. V případě způsobu přenosu fotografií na porcelán s malbou květin a textem zůstává otázka technologie zatím otevřená. Jisté však je, že se stejně jako v případě malby květin a písma jedná o naglazurní techniku. V našem prostředí se vžil pro fotografie na porcelánu název „obrázky vpalované do smalty a porcelánu" nebo „fotografie vpálené do porcelánu." V tomto souboru jsou však fotografie zastoupeny v menším počtu a na bílé porcelánové desce, někdy se zlatým okrajem, dominuje většinou černý[17] text doprovázený barevnou drobnomalbou květin obvykle v podobě svazků modrých pomněnek se sytě zelenými listy a načervenalými stonky.

16 | Zuzana Kazmirowská uvádí, že v průběhu své práce s relikty porcelánu ze žďárského hřbitova nezaznamenala kromě jednoho loga Thun na oválných deskách žádnou další značku výrobce porcelánu.

17 | Zaznamenán byl i růžový text s černým stínováním a modrý text s černým stínováním. V obou případech bylo touto barevnou kombinací odlišeno jméno zesnulé/ho od doplňujícího černého textu.

OBR. 14 **Jedna z nejlépe dochovaných desek s ručně malovanými pomněnkami.** Foto: Lucie Bartůňková

Pokud se na desce vyskytuje fotografie, je situována uprostřed horní části oválu a je obklopena textem.[18] Chybí-li fotografie přímo na desce, bývá v některých případech umístěna separátně na náhrobku na zvláštním malém porcelánovém oválku. Méně používané byly ovály z černého materiálu (pravděpodobně skleněné) s pískovaným textem.

Možnosti technologie výroby nastínila restaurátorka keramiky Radka Zůfalá: *„oválná destička byla patrně odlita do sádrové formy, materiálem pro vyhotovení byla licí hmota.*[19] *Po vysušení destička prošla přežahem (teplota se pohybuje obvykle v rozmezí teplot 850–900 °C), čímž získá výrobek mechanickou pevnost (nerozpustí se při namočení do glazury), ale zároveň je stále dost porézní pro nasáknutí glazury. Dalším krokem je tedy glazování transparentní glazurou, čímž výrobek získá vysokou mechanickou i chemickou odolnost; teplota ‚ostrého' výpalu porcelánu s glazurou je okolo 1300 °C."*[20]

Na takto zpracovaný výrobek s hladkým povrchem lze po výpalu dále malovat naglazurními technikami, kam patří nejen fotokeramika, ale v případě žďárských oválů i písmo, barevný ornament a zlacení. Všechny zmíněné naglazurní dekory se následně fixují na povrch tzv. „zažíháním" na poměrně nízkou teplotu kolem 800 °C. Nižší teplota výpalu má za následek i nižší mechanickou a chemickou odolnost. Rostlinný ornament je u většiny oválů volně malovaný z ruky. Na jedné z nejmladších dochovaných desek je však pomněnkový dekor provedený přes šablonu nebo technikou obtisku; nelze vyloučit ani sítotisk.

18 | V jednom případě byly na porcelánové desce, umístěné atypicky vertikálně, vpáleny dvě fotografie vedle sebe.

19 | Běžně se pro tento materiál užívá termín „licí břečka". Hlavními vlastnostmi tohoto materiálu musí být dostatečná tekutost, zároveň by však měla obsahovat co nejméně vody (ke ztekucení hmoty slouží příměsi různých ztekucovadel na bázi sodných solí). – E-mailová komunikace s Radkou Zůfalou ze dne 29. 4. 2022, záznam v držení autorky.

20 | Nástin možné technologie výroby oválných porcelánových desek byl získán prostřednictvím osobních i e-mailových konzultací s restaurátorkou Radkou Zůfalou. Citace pochází z e-mailové konzultace ze dne 29. 4. 2022.

OBR. 15 **Obdobná míra a typ degradace fotografie i písma napovídají, že byla u obou použitá stejná (naglazurní) technologie provedení.** Foto: Lucie Bartůňková

Šablonovou technikou mohlo být provedeno i písmo. Pro přesnější specifikaci použitých technologií by však bylo nezbytné provézt rozsáhlejší průzkum in situ. Malbu nad glazuru a pod glazuru lze rozlišit především podle zvolené barevné škály. Pod glazuru lze malovat pouze omezenou škálou barev; nejčastěji se k této technice stále používají keramické barvy na základě oxidu kobaltu, který dává intenzivní modrý odstín. Vzhledem k užité škále dalších odstínů se však bude jednat spíše o naglazurní barvu i v případě žďárských pomněnek, kde bylo možno technologii vypozorovat i podle stejného stupně poškození písma a fotografie.[21]

Zajímavý fenomén v souvislosti s oválnými deskami byl zaznamenán dobrovolníky pečujícími o hřbitov. Jedná se z technologického hlediska o neobvyklý palimpsest, kdy u tabulek docházelo k přepisování a jejich opakovanému použití. Pod stávajícím písmem se v některých případech skrývá obtížně čitelný kurent. Tento způsob „recyklace" pro mnohé obyvatele nákladného materiálu byl ve Žďáru zaznamenán i u pískovcových bloků, z nichž některé mají písmo vytesané z obou stran.[22] V případě kamenných sepulkrálních památek se však nejedná o neobvyklý jev, neboť vytesat písmo na zadní stranu náhrobku nevyžadovalo žádný speciální zásah, zatímco způsob „přepisování" porcelánových desek byl podmíněn zřejmě dalším výpalem.

21 | E-mailová konzultace s Radkou Zůfalou ze dne 21. 4. 2022, záznam v držení autorky.

22 | Kazmirowská (pozn. 8).

Náhrobní poezie

Texty uvedené na porcelánových oválech v Horním Žďáru obsahují veškeré údaje o zesnulém/zesnulých, které bývají běžně zaznamenány na náhrobcích, ať již v podobě nápisu vytesaného do kamene nebo vyleptaného do skla.[23]

Úvodní nápis, vepsaný obvykle na horní stranu po obvodu oválu, seznamuje s osobou, případně osobami, zesnulého: *„Hier ruht in Frieden unsere liebe Mutter"*; *„Hier ruhen in Frieden unsere lieben Kinder"*; *„Hier ruhet in Frieden unsere liebe Mutter u. Großmutter"*; *„Hier ruhen in Gott unsere liebe Mutter u. Schwester"*; *„Hier ruht in Gott unser unvergesslicher Gatte u. Vater"*; *„Hier ruhet in Gott unsere gute Gattin und Mutter"* apod.

Po této formuli následují základní objektivní údaje o zesnulém. V případě ženy bývá pod jménem uvedeno ještě rodné příjmení. Pod jménem je obvykle uváděn den, měsíc a rok narození[24] a úmrtí. Následuje chvála a připomínka zesnulého, která může mít mnoho podob od poetických formulí používaných v mnoha variantách až k textu osobnějšího charakteru:

„Es ruhen die fleißigen Mutterhände, / Die stets gesorgt für unser Wohl, / Die tätig waren bis ans Ende, / Nun ruht ihr Herz so liebevoll."[25]

„Ruh Vater sanft in stillen Grabe, / Dein Geist ist in den Höhen, / Was wir als Hoffnung haben, / Ist frohes Wiedersehen!"[26]

„Unheilbar ist die Wunde / die dein früher Tod uns schlug. / unvergesslich ist die Stunde, /wo mann Dich zu Grabe trug."[27]

„Nach langen mühevollen Tagen, / Schloß dein Auge sanft sich zu, / Vorbei ist aller Schmerz u. Plagen, / Gott schenke Dir die ewige Ruh."[28]

„In Deines Lebens besten Jahre, / Eilst Du von uns zu früh dem Grabe zu, / O, so nimm zum Sterbekissen, / Meine Tränen mit zur Ruh. / Herr Dein Wille geschehe, Tut es noch so wehe."[29]

„Rosa und Oswald heißen wir, in den Himmel reisen wir, /Liebe Eltern gute Nacht, wir wollen schaun was Jesus macht. / Kaum waren wir aufgeblüht, / Da brachen wir ab, v. der Wiege in das Grab."[30]

„Im Grabe ist Ruhe, /Im Leben nur Schmerz, / Drum schlummre sanft, / Du gutes Vaterherz."[31]

„Still und einsam war sein Leben, treu thätig seine Hand, geduldig sein Hinüberschweben, in das bessere Vaterland."[32]

Na závěr je vždy uvedeno přání pokoje, rozloučení či modlitba, opět vepsané po obvodu oválu: *„Ruhe sanft! / Ruhet sanft! / Auf Wiedersehen!"*[33]

23 | Náhrobní poezii se podrobně věnují Jitka Bílková a Daniela Blahutková v textu věnovaném německojazyčným nápisům v oblasti bývalých Sudet. Při komparaci jimi sesbíraného materiálu byly nalezeny časté shody s nápisy na porcelánových oválech v Horním Žďáru. Jitka Bílková – Daniela Blahutková, Náhrobní poezie. K sběru německojazyčných náhrobních nápisů v někdejších Sudetech, in: Jitka Bílková et al., *Paměť sudetských hřbitovů* (kat. výst.), Muzeum dřevařství v Dlouhé Vsi na Šumavě a Univerzita Pardubice, Pardubice 2022, v předtiskové přípravě.

24 | Rok narození na deskách vždy zaznamenán není, v takovém případě však kromě data úmrtí bývá uveden i věk zesnulého.

25 | Odpočívají matčiny pilné ruce, jež se vždy staraly o naše dobro, až do konce činné, nyní její srdce tak láskyplné odpočívá. Hrob: Marie Reis.

26 | Odpočívej otče blaze v tichém hrobě, Tvůj duch je na výšinách, v co doufáme je šťastné shledání. Hrob: Wilhelm Wippler.

27 | Nevyléčitelná je rána, jíž způsobila Tvá časná smrt, nezapomenutelná je hodina, kdy jsi byla nesena do hrobu. Hrob: Emilie Baudisch, Niedersoor.

28 | Po dlouhých namáhavých dnech, oko Tvé pokojně se zavři, pryč je všechna bolest a soužení, Bůh Ti dá věčný odpočinek. Hrob: Anton Luschnitz.

29 | V tvých nejlepších letech, spěcháš od nás časně v hrob, za polštář k spočinutí vezmi slzy moje. Vezmi mé slzy k odpočinku. Pane, buď vůle Tvá, bez ohledu na to, jak moc to bolí. Hrob: Marie Wippler.

30 | Jmenujeme se Rosa a Oswald, na nebesa cestujeme, milí rodiče dobrou noc, chceme se podívat co Ježíš činí. Sotva jsme vykvetli, již vadneme, z kolébky do hrobu. Dětský hrob: Rosa Koch a Oswald Koch.

31 | V hrobě je klid, v životě jen bolest, proto spi blaze, ty dobré srdce otcovo. Hrob: Albert Hoder.

32 | Tichý a osamělý byl jeho život, věrně pracovitá jeho ruka. Trpělivě vstoupil do lepší vlasti. Hrob: Karl Petzak. Transliterace: Zuzana Kazmirowská.

33 | Odpočívej v pokoji! Odpočívej v pokoji! Na shledanou!

34 | E-mailová konzultace se Zuzanou Kazmirowskou ze dne 24. 4. 2022, záznam v držení autorky.

35 | Zaznamenaná data úmrtí na porcelánových ovalech: 1903; 1924; 1933; 1934; 1935; 1936; 1937; 1938; 1940; 1941; 1942. Desky se dvěma nejstaršími daty jsou nyní deponovány dočasně mimo hřbitov za účelem jejich konzervace.

36 | Kazmirowská (pozn. 8).

37 | Mezi základní neinvazivní průzkumové metody, které by bylo možno v rámci průzkumu žďárských porcelánových desek vyzkoušet, lze zařadit fotodokumentaci stávajícího stavu a 3D dokumentaci metodou RTI, dále UVF, UVR a UVRFC fotografii a také IRR a IRRFC fotografie.

Informace o společenském postavení a kariéře zesnulých byly na oválných deskách zaznamenány spíše výjimečně, v porovnání například s deskami skleněnými, na kterých se o povolání dozvídáme následující údaje: *Wirtschaftsbesitzer* (hospodář); *Gastwirt in Eichelhof* (hostinský v Dubovém Dvoře); *Schulinspektor* (školní inspektor) aj.[34] Na jednom z oválů (pamětní deska Antona Luschnitze) se nachází sdělení, že byl v profesním životě *Kirchenwaldheger* (hajný ve farních lesích), na dalším údaj o Karlu Petzakovi, který byl *Ausgedinger* (výměnkář).

Tento způsob připomínky zesnulých byl na hřbitově v Horním Žďáru využíván nejméně po dobu čtyř dekád.[35] Nejstarší z čitelných dochovaných záznamů na porcelánu pochází zřejmě z roku 1903 (dle data úmrtí zesnulého) a nejmladší z roku 1942. Většina dochovaných porcelánových štítků však vznikla ve třicátých letech 20. století.

Při úvahách nad smyslem porcelánových desek s upomínkovými texty by se mohlo zdát, že plnily jakousi ekonomickou variantu náhrobku, kdy mohly být vpalované fotografie a nápisy na porcelánu méně nákladnou variantou v porovnání s gravírováním textu do kamene. Nasvědčuje tomu i minimalistické pojetí takřka všech náhrobků z umělého kamene a u mnohých z nich nechybí předem vyhloubené místo pro adjustaci desky. Náhrobní stély, na kterých jsou porcelánové ovály upevněny, mají jednoduché tvarosloví a jsou ve většině případů prosty sochařské výzdoby. V některých případech je náhrobek jen o málo větší než samotná oválná deska, jejímuž tvaru je podřízen (viz Staré Buky). Materiály a způsob provedení náhrobků odpovídaly možnostem místního obyvatelstva, které bylo spíše nemajetné, zastoupené především rolníky hospodařícími v neúrodném kraji, řemeslníky a zaměstnanci textilní továrny v Kocbeřích.[36] Hřbitovní areál v Dolním Žďáru by si však zasloužil hlubší umělecko-historickou a sociálně-historickou analýzu, aby výše uvedené nezůstalo příliš zjednodušující zkratkou.

Cílem zde předkládaného textu bylo základní seznámení se s unikátním souborem sepulkrální kultury, který byl v rámci srovnatelných památek dosud zcela opomíjený. Z hlediska dalšího výzkumu se nabízí mnoho oblastí, na něž by mohlo být případné další bádání zaměřeno. V prvé řadě jde o celkové památkové zhodnocení hřbitovního komplexu v Dolním Žďáru a jeho odborné posouzení v kontextu regionálních souborů podobného charakteru. Další neméně významný výzkumný potenciál mají samotné porcelánové artefakty, zejména pamětní desky s nápisy, kterým hrozí brzký zánik. Mnohé z nich jsou v současnosti již nečitelné a lze předpokládat, že jejich životnost je vzhledem k vystavení atmosférickým vlivům velmi omezená. Rychlá degradace porcelánových oválů se ostatně projevuje již nyní a je patrná i s odstupem pouhých několika měsíců. Nabízí se tedy možnost podrobit desky nejen uměleckohistorickému, ale i restaurátorskému a materiálovému průzkumu. Zvlášť přínosné by mohlo být vyzkoušení různých typů neinvazivních průzkumových metod pro zlepšení čitelnosti písma za účelem transliterace dochovaných i poškozených německých pamětních textů.[37] Aby mohly být desky exponovány i nadále v prostředí, pro něž byly původně určeny, je třeba hledat možnosti jejich konzervace. To je však v prostředí podhůří obtížný úkol. Základní technologický problém nastává již v oblasti lepení popraskaných desek, kdy musí použité médium splňovat hned několik obtížně dosažitelných parametrů, mezi něž bezpochyby patří například mrazuvzdornost. Pokud nebude z konzervačního hlediska možno zajistit stabilitu dochovaných desek v jejich přirozeném prostředí, nabízí se velmi složitá otázka, co s nimi dál. Desky tvoří jeden ze základních pilířů tohoto místa paměti a s jejich transferem do jiného prostoru by odešla tradice uchovávaná nadále už jen v myslích pamětníků.

Hřbitov je nyní koncipován jako přírodní zahrada a jako takové je jí věnována odborná péče. Stejnou pozornost, v podobě konzervace a případně restaurování, by si zasloužily i chátráním nejvíce ohrožené náhrobky a porcelánové desky. Při vytváření koncepce záchrany žďárského hřbitova jako výjimečného sepulkrálního souboru je třeba jej stále vnímat jako celek a pokusit se jej zachovat celistvý ve všech jeho uměleckých, kulturních a historických aspektech.

OBR. 16 **V souboru ojedinělá porcelánová deska na paměť dětem, zesnulým v kojeneckém věku.** Foto: Lucie Bartůňková

Devastace hřbitovů na Tachovsku po roce 1945 a jejich obnova[1]

Pavel Voltr, Jitka Bílková
Západočeská univerzita v Plzni, Fakulta filozofická

KLÍČOVÁ SLOVA hřbitovy – odsun Němců – Sudety – Český les – devastace – vysídlení

KEY WORDS cemeteries – forced displacement of Germans – Sudetenland – Upper Palatine Forest – devastation – displacement

DEVASTATION OF CEMETERIES IN THE TACHOV REGION AFTER 1945 AND THEIR RENEWAL

The contribution deals with the post-war history of cemeteries in the Tachov region and, using eight localities (Bohuslav, Hošťka, Milíře, Nové Domky, Ošelín, Pavlův Studenec, Svatá Kateřina u Přimdy and Tachov), it demonstrates the process of their devastation, alternatively their renewal after 1989. The post-war devastation of cemeteries was closely related to the devastation of the then German municipalities lying in the border zone from where German population was forcedly displaced after 1945. The devastation did not involve only the limited period from the beginning of the 50s but the demolition of the abandoned and deteriorating objects in the Upper Palatine Forest continued until the 80s of the 20th century. At present, we can divide the then German cemeteries lying in the today's Tachov district into abandoned cemeteries whose active use finished in 1948 at the latest, and cemeteries that have been used as a burial place up till now. The article focuses chiefly on the first group of cemeteries; it introduces the results of the field survey of the cemeteries, concentrating above all on the documentation of their current condition, the condition of preserved sepulchral monuments and their present maintenance and the ways these places could be used.

1 | Text vznikl v rámci projektu MKČR NAKI II „Paměť hřbitovů: průzkum a dokumentace pro udržitelnou péči o sepulkrální památky v oblasti někdejších Sudet" (DG20P02OVV014), realizovaného 3/2020–12/2022.

Úvodem

Oblast Českého lesa na Tachovsku bývala až do středověku územím s menší hustotou osídlení, procházely tudy však významné obchodní cesty. Změny v majetkovém vlastnictví vedly později k postupnému průmyslovému rozvoji oblasti, ale i přes vznik řady skláren, pil, hamrů, papíren a milířů zůstávalo obyvatelstvo chudé a život zde vyžadoval přizpůsobení se tvrdým klimatickým podmínkám. Počátkem 20. století se zdejší život postupně zklidnil a v důsledku soudobého rozkvětu turismu zde začaly vznikat také první výletní restaurace a letoviska.

Neblaze zasáhla do vývoje Českého lesa první světová válka, zásadní pro oblast však byl odsun původního německého obyvatelstva po druhé světové válce.[2] Tajná vyhláška z 30. července 1948 následně přinesla likvidaci opuštěných objektů při státní hranici. Demolice měla zprvu postihnout domy blíž k hranici a soupis obsahoval seznam budov podle osad a obcí. Bourání prováděli např. lesní dělníci, ale také vojáci.[3]

Významným mezníkem byl rok 1951, kdy bylo nařízením Ministerstva národní bezpečnosti ze dne 12. listopadu rozhodnuto o okamžitém vysídlení oblasti.[4] K vysídlování, které se týkalo i nedávno přistěhovaného českého obyvatelstva, došlo v pásmu zhruba 2 km od státní hranice. Vznikla Pohraniční stráž a v oblasti byla zahájena výstavba rot. Vysídlování bylo dokončeno do května 1952 a zároveň bylo ukončeno budování drátěných zátarasů.[5] V témže roce bylo další směrnicí nařízeno zbourat všechny budovy v zakázaném pásmu kromě těch, které využívala pohraniční stráž.

O přežití pak musely bojovat další obce v asi desetikilometrovém tzv. hraničním pásmu. Ty sice nebyly zbořeny, ale jejich naděje na existenci byla vzhledem k špatné dostupnosti nebo nedostatku polností značně omezena. Z těchto důvodů lidé své domy opouštěli, a ty byly poté rozebírány na stavební materiál, jiné podlehly přirozenému chátrání.[6] Celý proces, spojený s ničením a rabováním, vedl na Tachovsku ke kompletnímu zániku více než 40 obcí.[7]

Ničení obcí znamenalo boření všech budov, včetně kostelů. Devastovány byly i hřbitovy, některé z nich měly být srovnány buldozerem dokonce těsně před otevřením hranic po roce 1989, protože *„státní úředníci počítali s masovými návštěvami sudetských Němců a styděli se za stav, v jakém se hřbitovy nacházely"*.[8]

Svou roli v osudech zdejších hřbitovů sehrály i demografické a správní podmínky, což se projevilo v charakteru hřbitovů. Dnešní okres Tachov je složen ze tří historických správních celků, jejichž dějiny byly do jisté míry odlišné. Zatímco bývalý okres Tachov a převážná část bývalého okresu Planá, které sousedily přímo se státní hranicí, byly osídleny převážně německým obyvatelstvem, bývalý okres Stříbro, sahající původně až k Plzni, byl okresem národnostně smíšeným. Dodnes lze proto pozorovat důsledky odlišného vývoje východní části dnešního okresu Tachov přivrácené do vnitrozemí – část bývalého okresu Stříbro – a západní části končící na státní hranici. Zhruba od 15. století lze sledovat posun pomyslné dělící čáry mezi německým a českým obyvatelstvem na východ, až koncem 17. století německé obyvatelstvo na území dnešního okresu zcela převládlo. Po vyhnání, resp. odchodu a odsunu Čechů a Židů v roce 1938 tvořilo německé obyvatelstvo valnou většinu obyvatel. Na celém západním území se jednalo prakticky o sto procent obyvatel, a byť se ve východní části ještě české obyvatelstvo udrželo (sulislavský národnostní ostrůvek), i zde se jednalo o výraznou německou převahu až dominanci (cca 95 %).

Typologie hřbitovů na Tachovsku

Bývalé německé hřbitovy na území dnešního okresu Tachov můžeme rozdělit do dvou kategorií. Do první spadají hřbitovy, které přestaly být používány nejpozději v roce 1948, a do druhé pak ty, které zůstaly zachovány a plnily, resp. plní svou funkci i nadále.

Do první kategorie náleží prakticky všechny hřbitovy v blízkosti státní hranice, které následovaly smutné osudy „svých" obcí. Přestávaly být využívány nejčastěji již po odsunu německého obyvatelstva v roce 1946 a definitivně byly opuštěny po roce 1948. Zčásti pak byly cíleně likvidovány a částečně byly ponechávány svému osudu. Docházelo zde nejen k záměrnému ničení náhrobků, ale i k jejich druhotnému využívání. Po otevření hranic v roce 1990 došlo především ze strany bývalých německých rodáků u většiny těchto hřbitovů alespoň k částečné renovaci, popř. k pietní úpravě. Zachované náhrobky na hřbitovech byly znovu vztyčeny, ale nelze již s jistotou říci, zda stojí na svých původních místech. Tyto hřbitovy jsou leckdy jedinou připomínku dříve živého osídlení a jsou proto dodnes místy setkávání. Jako nejvýraznější příklady mohou sloužit hřbitovy v Pavlově Studenci či Jedlině. Protože po roce 1948 zanikly z různých důvodů také lokality dále od hranic, převážně ve více vylidněném bývalém okrese Tachov, spadají do této kategorie zároveň hřbitovy v Pořejově či v Bohuslavi.

Hřbitovy náležející do druhé kategorie mají historii zcela odlišnou. Jedná se jednak o hřbitovy ve městech či větších lokalitách (např. v Boru, Plané či v Tachově), nacházejících se spíše ve východní části dnešního okresu Tachov. Tyto lokality byly po roce 1945 více či méně dosídleny, a i když se později potýkaly s velkou fluktuací obyvatelstva (pro okres Tachov typickou), kontinuální osídlení se v nich již podařilo udržet. Tyto bývalé německé hřbitovy se po roce 1945 staly místem odpočinku i nových osídlenců, a proto jsou dodnes ve velmi dobrém a udržovaném stavu. Jinou problematikou spojenou s těmito hřbitovy je druhotné využívání německých náhrobků. Míru tohoto využití lze dnes jen obtížně zmapovat, protože většinou není znám stav hřbitovů v roce 1945. K druhotnému využívání původních náhrobků přispívala finanční náročnost budování nových hrobů a také prostý fakt, že zkrátka byly k dispozici. Pokud se německé náhrobky zachovaly, nacházejí se většinou v dobrém stavu a zejména po roce 1990 je o ně pečováno, leckde jsou celé hřbitovy díky aktivitám rodáků i současných obyvatel postupně obnovovány, jak rovněž v mnoha případech dokazuje náš průzkum.

1 | Zdeněk Procházka, Putování po zaniklých místech Českého lesa. II. Tachovsko. Osudy 45 zaniklých obcí, vsí a samot, Domažlice: Nakladatelství Českého lesa, 2021, s. 10–23.

2 | Ibidem, s. 23–29.

3 | Petr Uličný, *Horní Žďár, kostel sv. Jana Křtitele* (stavebně historický průzkum – nepublikovaný dokument), 2020, s. 9.

4 | Antikomplex a kolektiv autorů, Proměny sudetské krajiny, Praha: Antikomplex, 2006, s. 82

5 | Procházka (pozn. 2), s. 29–31.

6 | Antikomplex (pozn. 4), s. 84

7 | Procházka (pozn. 2), s. 55. Viz např. vyznačené obce na mapě na zmíněné straně: Stará Huť (Altglashütte), Mlýnské Domky (Mühlhäuseln), Novohradský (Nowohradsky), Svatá Apolena (St. Apollonia), Střeble (Ströbl), Mílov (Mühloh), Frauentál (Frauenthal), Mnichovství (Münchsdorf), Bohuslav (Wusleben), Žebrácký Žďár (Petlarnbrand), Hraničky (Reichenthal), Jedlina (Neulosithal), Nová Huť (Neuhütte), Háje (Leierwinkel), Zahájí (Waldheim), České Nové Domky (Böhmisch Neuhäusl), Česká Ves (Böhmischdorf), Stoupa (Altpocher), Nová Knížecí Huť (Neufürstenhütte), Zlatý Potok (Goldbach), Skláře (Neuwindischgrätz), Pořejov (Purschau), Svatá Anna (Sankt Anna), Kolm (Kolm), Bažantov (Wosant), Pastvina (Helldroth), Kamenička (Steinhof), Lučina (Sorghof), Pavlova Huť (Paulushütte), Pavlův Studenec (Paulusbrünn), Větrov (Baderwinkel), Pomezná (Wittichsthal), Hraničná (Hermannsreith), Zadní Žďár (Hinterbrand), Jalový Dvůr (Galtenstallung).

8 | Antikomplex (pozn. 4), s. 92.

OBR. 1 **Ruina někdejšího kostela u hřbitova ve vsi Nové Domky.** Foto: Pavel Voltr

Nové Domky

Nové Domky (německy Neuhäusl) je malá vesnice, část obce Rozvadov v okrese Tachov. Nachází se asi 3 km na sever od Rozvadova. Hřbitov je situován za obcí směrem na Rozvadov. Vedle hřbitova stojí dnes již zcela zdevastovaný kostel. Stavba tohoto původně dřevěného kostela Navštívení Panny Marie byla započata v roce 1791. V důsledku francouzských válek byla zastavena a k jejímu dokončení došlo roku 1808. Kostel z tesaných kvádrů nechal zbudovat mezi lety 1834–1838 hrabě F. A. Libštejnský z Kolowrat. V současné době je kostel zcela prázdný a opuštěný. Po odsunu původního německého obyvatelstva jej od roku 1948 používala pohraniční stráž jako sklad sena a stáj pro koně a dobytek. V pozdější době sloužil jako skladiště materiálu. V říjnu r. 2016 Biskupství plzeňské darovalo pozemek s kostelem, který byl již v havarijním stavu, spolku Omnium, z. s., který se snaží o jeho záchranu a postupnou rekonstrukci. Dne 18. 8. 2019 se v kostele uskutečnila po dlouhých letech opět bohoslužba na podporu záchrany kostela, kterou celebroval farář z obce Waidhaus Georg Hartl.[9] Kostel je od r. 2020 kulturní památkou.

Hřbitov v sousedství kostela byl záměrně ničen, devastována byla zejména hřbitovní zeď a brána do areálu hřbitova. Protože je ohradní zeď zachovaná jen ve zbytcích, většinou jako suť, je v současné době areál hřbitova vyznačen a ohraničen provizorně, brána je vytvořena pomocí větví. Přímo v areálu hřbitova roste řada mohutných listnatých stromů.

Především díky aktivitě původních německých obyvatel obce Nové Domky byl hřbitov hned po roce 1990 částečně obnoven, nebyl ale určen k pohřbívání. Znovuobnovení k datu 7. 8. 1993 připomíná novodobá popiska umístěná na náhrobku s nápisem *„PAX VOBIS 1897"* a informující, že hřbitov byl díky finanční sbírce revitalizován rodáky z obcí Nové Domky, Hraničky, Žebrácký Žďár a vysvěcen byl tehdy borským farářem Mons. Vladimírem Bornem.[10]

9 | Viz např. Jakub Děd, Kostel Navštívení Panny Marie, *Poškozené a zničené kostely, kaple a synagogy v České republice*, http://www.znicenekostely.cz/?load=detail&id=6192, vyhledáno 5. 12. 2021; Kostel Navštívení Panny Marie, rejst. č. ÚSKP 106567, *Památkový katalog*, https://www.pamatkovykatalog.cz/kostel-navstiveni-panny-marie-2172737, vyhledáno 5. 12. 2021.

10 | Citace: „des Neuhäusler Friedhofes durch die Kirchsprengel von Neuhäusl, Reichenthal, Petlarn – Brand, Weihe durch H. H. Pfarrer Born/ Haid am 7. 8. 1993".

Při obnově byly náhrobky očištěny a z velké části nově vztyčeny a rozmístěny – a to nepravidelně, zřejmě se nenacházejí na původních místech. Náhrobní kameny jsou různorodé, řada z nich není kompletní, chybí především vrchní části. V některých případech byly navzájem spojeny zbytky či části původních náhrobků, jak je patrné například u náhrobku Franze Pesneta. Zřejmě vlivem pomalých svahových pohybů mělkého nestabilního podloží je řada náhrobků také výrazně nakloněna. Na jednom místě jsou uložena torza několika zničených náhrobních desek.

Nápisy na kamenných deskách jsou leckde dochované, avšak jsou ve velké míře působením povětrnostních vlivů poškozené či pokryté mechy a lišejníky, a tak je jejich čtení a detailní průzkum komplikovaný. Celkem dobře je zachovaný náhrobek Josefine Müller s čitelným nápisem i stále zřetelným, byť mírně poškozeným porcelánovým portrétem. Náhrobky umístěné nedaleko bývalé hřbitovní zdi jsou v kontrastu s ostatními zdejšími náhrobními kameny zdobené. Například náhrobek manželů Thumsových je svými rozměry a především estetickou hodnotou výrazný, chybí však levá část kříže v nejvyšší části náhrobku. Téměř uprostřed hřbitova se nachází i jednoduchý dřevěný kříž s kovanou lucernou. Na kříži jsou umístěny dvě fotografie a jednoduchý nápis věnovaný zemřelým. Není ale jasné, zda se v tomto případě jedná o skutečné místo posledního odpočinku původních německých rodáků.

U některých náhrobních kamenů byly po r. 1990 zřejmě doplněny nové popisky, např. u náhrobku Erwina Schustera (1904–1942) či Josefa Wagnera (1873–1923). Jejich umístění na historickém náhrobku může být diskutabilní, nicméně je jasným dokladem, že původní němečtí rodáci či jejich potomci zmíněný hřbitov i v současné době aktivně udržují a navštěvují. U některých náhrobků jsou dále doplněné např. nové plechové lucerny, kované vázy, umělé květiny. U celé řady hrobů byla vysazena různorodá zeleň, např. zimostrázy, mahony či hortenzie.

OBR. 2 **Původní německý hřbitov vsi Nové Domky. Náhrobky byly po roce 1989 zčásti znovuvztyčeny a obnoveny.** Foto: Pavel Voltr

Hošťka

V obci Hošťka (něm. Hesselsdorf) se hřbitov nachází ve východní části obce, u hlavní silnice při výjezdu z obce ze směru od Rozvadova. Po druhé světové válce byl stejně jako většina hřbitovů na Tachovsku devastován, náhrobky původních německých obyvatel byly povaleny. Vzrostlé stromy ničily jak náhrobky, tak i obvodovou hřbitovní zeď.

Částečná rekonstrukce proběhla již na počátku 60. let 20. století, kdy byla hošteckými mladými obyvateli v rámci akce „Z" opravena původní hřbitovní zeď. V roce 2015 byla zbudována nová vstupní brána do areálu hřbitova. Od roku 2017 probíhala rozsáhlá rekonstrukce celého hřbitova, kterou inicioval Obecní úřad Hošťka. Hlavním úkolem revitalizace byla obnova původních německých náhrobků a následná pravidelná údržba celého areálu hřbitova. Na rekonstrukci se podíleli jak obyvatelé Hošťky, tak i obyvatelé z druhé strany státní hranice, např. z obce Waidhaus. Revitalizace hošteckého hřbitova se tedy oficiálně uskutečnila ve spolupráci obce Hošťka, Heimatkreisverein Tachau a Česko-německého fondu budoucnosti. Koordinátorem na české straně byla Lucie Valíčková, na německé straně předseda spolku Heimatverein Tachau Wolf-Dieter Hamperl.[11]

11 | Více viz Revitalizace hřbitova v obci Hošťka, Obec Hošťka, https://www.hostka-tc.cz/obec/revitalizace-hrbitova-v-obci-hostka-1/, vyhledáno 5. 12. 2021.

OBR. 3 **Hřbitov vsi Hošťka byl v rámci revitalizace zbaven původní zeleně.** Foto: Pavel Voltr

V rámci této rekonstrukce byly původní německé náhrobní kameny vztyčeny a usazeny v řadách, byť místy neúplných. Některé z nich mají ještě – přinejmenším zčásti – zachovalou bohatou plastickou výzdobu. Tyto náhrobní kameny jsou umístěné v jihozápadní, užší části hřbitova a kolem severní a severovýchodní části hřbitovní zdi. Náhrobní kameny byly očištěny a pískovány. Na některých náhrobních deskách jsou tak opět čitelné dochované nápisy, a to jak s osobními údaji, tak s poetickými přípisy (např. náhrobek Johanna Freislebena či Anny a Georga Magerlových). Na jiných náhrobních kamenech se nápisy však už nezachovaly. Obnova pomohla zachovat také alespoň několik porcelánových portrétů či jejich zbytků.

V rámci revitalizace hřbitova byly rovněž pokáceny staré listnaté stromy a na jejich místech byly vysazeny stromy nové. Hřbitovní zeď, zvláště pak u vstupní brány, je stejně jako některé části náhrobků umístěných u zdi porostlá břečťanem. Hřbitov je v současné době využívaný a udržovaný.

OBR. 4 **Znovuvztyčené a očištěné kamenné náhrobní stély na hřbitově ve vsi Hošťka.** Foto: Pavel Voltr

Pavlův Studenec

12 | Procházka (pozn. 2), s. 188–195.

13 | Ibidem, s. 195.

14 | Pavlův Studenec, Historické hřbitovy, https://cimiterium.cz/hrbitovy/detail/272-pavluv-studenec, vyhledáno 13. 1. 2023.

Ves Pavlův Studenec (něm. Paulusbrunn) se nacházela v blízkosti státní hranice při hlavní cestě směřující z Tachova do německého města Bärnau. V současné době se jedná o zcela zaniklou lokalitu, která ovšem do r. 1945 patřila k největším vesnicím v celém tachovském pohraničí. Nejstarší zmínky o Pavlově Studenci jsou z počátku 18. století. Umístění obce na staré obchodní stezce bylo velmi výhodné, před druhou světovou válkou zde žilo téměř 1000 obyvatel. Nebývale velký katastr Pavlova Studence obsahoval mimo samotné vsi i další osady rozptýlené v lesích. V lokalitě se nacházela i celnice a četnická stanice a žilo zde několik Čechů. Po druhé světové válce byli téměř všichni původní němečtí obyvatelé odsunuti.

Vesnice byla po r. 1946 částečně osídlena novými českými obyvateli, ale na počátku 50. let se ocitla v tzv. zakázaném hraničním pásmu. Právě z tohoto důvodu došlo v poměrně krátké době nejen k vysídlení všech obyvatel, ale i ke kompletní demolici všech zdejších domů i dalších hospodářských a jiných objektů, které se v Pavlově Studenci nacházely.[12] S hromadnými demolicemi se započalo v roce 1949. Ponechány byly pouze objekty, které byly přímo určeny k využití Pohraniční stráží. Jediné budovy, které byly v té době zachovány, byly kostel sloužící jako pozorovatelna, škola, fara a celnice. Avšak i ty byly v dalších letech rovněž zbořeny – kostel byl na jaře 1959 vypálen a pak užíván jako opevněná pozorovatelna, v roce 1977 došlo k jeho odstřelu a poté k zboření posledních budov tvořících původně jádro vsi.[13]

Místní hřbitov, místo posledního odpočinku obyvatel Pavlova Studence i dalších přilehlých lokalit, se nacházel a dodnes nachází severně od hlavní silnice. Stejně tak jako veškerá zástavba zmíněné lokality byl i hřbitov po r. 1948 výrazně devastován.

Hned po r. 1990 došlo ze strany původních německých rodáků k jeho revitalizaci. Areál hřbitova je obehnán jednoduchým dřevěným plotem. Uprostřed je umístěn kříž, v jehož nejnižší části je nápis: *„Memento mori/ Errichtet/ von/ Georg Wolfgang/ Benedikt/ und Wolfgang/ Seitz/ 1842“*. Střední část kříže je novější a užitý byl jiný druh kamene. Zde je umístěna německými rodáky doplněná popiska *„Vormals/ Friedhof von/ Paulusbrunn/ Bývalý hřbitov/ v Pavlův Studenec / 1837–1948/ Zum Gedenken/ unserer Toten/ Na vzpomínku našich/ zesnulích/ Anno/ L. P. 1995.“*[14] Nejvyšší část, zhotovená opět z jiného kamene, je ozdobena novou kovovou plastikou ukřižovaného Krista.

Vzhledem k záměrné neudržovanosti i přímému ničení hřbitova dnes není možné určit, zda se stávající náhrobky nacházejí na svých původních místech. Všechny jsou silně pokryty mechy a lišejníky. Některé náhrobní desky jsou poničené, na několika náhrobcích není již možné identifikovat žádný nápis. Zachované náhrobky jsou především menších rozměrů a např. náhrobek Anny Seitz (1833–1902), s řadou zajímavých detailů, stojí svou estetickou a výtvarnou hodnotou za pozornost. Náhrobek Johanny Bayer byl pravděpodobně nověji doplněn

OBR. 5 **Centrální hřbitovní kříž ve vsi Pavlův Studenec, starší spodní část původního centrálního hřbitovního kříže dedikovaného v roce 1842.** Foto: Pavel Voltr

15 | Viz také Procházka (pozn. 2), s. 343–344.

o porcelánový medailonek s portrétem zesnulé. Ve spodní části náhrobku je drobný poetický text, který je však velmi poničen. Obnovené popisky oválného typu, leckdy s poetickými přípisy, doplňují řadu náhrobků, např. Georga Wettingera (1883–1927) nebo Marie Eckert (zemřela v r. 1929). Nápisová tabulka, ale bez poetického přípisu, je velmi dobře zachovaná na hrobě rodiny Jelínkovy.

Historicky nejzajímavějším náhrobkem s připomínkou výrazné osobnosti, která je s dějinami vesnice Pavlův Studenec spojena, je velmi jednoduchý náhrobek posledního zdejšího faráře Aloise Bayera. Farář zde působil až do své smrti v roce 1948 a nebyl nikdy odsunut. Zmíněný náhrobek je v současné době silně porostlý břečťanem. Popiska je novější, stejně jako socha ukřižovaného Krista.

Na hřbitově je početně zastoupená zeleň, především pak mohutné listnaté stromy, např. javory. Nechybí ani menší keře, např. túje, cypříše, brsleny, tvarované zimostrázy či nízké okrasné trávy. Celý hřbitov působí udržovaným dojmem a je patrné, že je navštěvovaný. Řadu náhrobků zdobí svíce i drobné květiny.

Hřbitov v Pavlově Studenci je výraznou ukázkou devastace původního německého hřbitova po roce 1948. Devastace byla v případě tohoto hřbitova způsobena především umístěním v blízkosti nově zřízeného pohraničního pásma, které bylo čtyřicet let zcela znepřístupněno veřejnosti. Samotný revitalizovaný hřbitov a nedávno zrestaurovaný tzv. Böttgerův sloup (připomínající okresního představeného Josefa Böttgera), nalézající se rovněž u silnice, jsou jedinými hmatatelnými připomínkami kdysi velmi rozsáhlé a hojně obydlené lokality. Samotné místo po bývalé vesnici dnes připomínají jen informační tabule a celé okolí je využíváno jako louky a pastviny.[15]

Bohuslav

Obec Bohuslav (něm. Wusleben) se nacházela cca 18 km od Tachova, konkrétně mezi obcemi Labuť (něm. Labant) a Hošťka (něm. Hesselsdorf). Její hřbitov je v současnosti nejméně udržovaným hřbitovem v okrese Tachovska. Způsobila to nejen absence nových osídlenců, ale zejména fakt, že celé katastrální území bylo po roce 1948 přiděleno armádě. Devastace zasáhla tamější hřbitov do značné míry, nejenže byly zcela ničeny samotné náhrobky, ale došlo i ke zničení hřbitovní zdi a brány. Hřbitov nezanikl sice úplně beze stopy, ale připomínají jej jen ojedinělé náhrobky, resp. jejich zlomky.

Důvodem pro to, že na rozdíl od ostatních lokalit v tachovském okrese nebyla ves po roce 1945 vůbec osidlována, bylo zřejmě značné poškození obce na sklonku války, kdy se zde bránil oddíl německých vojáků a příslušníků SS. Postupný zánik celé lokality nastal po roce 1948, kdy poté, co zde krátce působilo Horské pastvinářské družstvo, postavila armáda na planině nad samotnou vsí rozlehlou tankovou střelnici, jež byla využívána až do r. 1989. V roce 1967 byla část zalesněného katastru od vojenských pozemků oddělena a přidělena s pěti nově postavenými domy Lesnímu závodu Přimda. Obec definitivně zanikla do roku 1969, poté co v roce 1966 byly vojáky z tankové střelnice odstřeleny poslední zbývající původní domy a kostel.[16]

V současné době je zmíněný hřbitov, jak už bylo výše uvedeno, ve velmi špatném stavu. V jeho bývalém areálu se vyskytují vzrostlé listnaté stromy. Objevují se zde především javory, mohutné lípy, ale i náletové dřeviny – břízy, smrky či jeřabiny. Celý areál bývalého hřbitova je za dlouhá léta pokryt vrstvou listí a zcela zarostlý travinami.

Hřbitovní zeď byla po celém svém obvodu rozvalena, její zbytky pokrývá silný porost mechu. Brána ani centrální kříž se zde nenacházejí. V roce 2020 byl do Muzea Českého lesa převezen kámen ve tvaru kvádru, který zřejmě tvořil (spolu s dnes chybějícím křížem) dominantu hřbitova. Zbylé náhrobní kameny jsou povalené na zemi a většina z nich je silně porostlá mechy a lišejníky.

Kamenné kříže jsou velice často rozlomené na několik částí, stejně tak jsou rozbité všechny náhrobní desky. I podle torz náhrobků je možné konstatovat, že některé z nich byly větších rozměrů, např. náhrobek zřejmě patřící Johannu Bummerlovi (písmo poškozeno). Rozměry a především výrazným estetickým řešením byl zajímavý náhrobek Josefa a Kathariny Müllerových z Bohuslavi čp. 21. Náhrobek má v horní části vytesáno znamení hořícího srdce a pod ním zkřížené dva nástroje. Nápisy na většině dochovaných, ale silně poškozených náhrobků nelze identifikovat

V případě bohuslavského hřbitova, a zde je třeba uvést, že se jedná opravdu o jedinou výjimku v okrese Tachov, nedošlo ze strany bývalých rodáků či jejich potomků k žádné pietní úpravě posledního místa odpočinku původních bohuslavských obyvatel. Nenachází se zde ani žádná informační tabule, která by připomínala bývalý hřbitov. Nicméně při základním mapování lokality zmíněného hřbitova byly u jednoho z náhrobků nalezeny tři svíce v plastových krytech, což je dokladem toho, že je toto místo i přesto příležitostně navštěvováno, patrně potomky původních obyvatel.

16 | Viz Procházka (pozn. 2), s. 81–85. Ve vesnici se podle archivních pramenů dochovaných ve Státním okresním archivu Tachov vyskytovala častá nedorozumění mezi místními duchovními a osadníky. Mezi lety 1891–1937 se v Bohuslavi vystřídalo celkem 18 farářů. Jedním z problémů bylo to, že kněží chtěli podle všeobecného nařízení pohřbívat zemřelé do jednotlivých řad, místní sedláci ale preferovali pohřbívání do rodinných hrobek a nepřáli si spočinout po smrti vedle chudších obyvatel vesnice. Když chtěl místní farář situaci vyřešit a vše dát konečně do pořádku, bylo mu vyhrožováno a bylo po něm dokonce opakovaně stříleno. Komplikovaná situace s bohuslavským hřbitovem byla vyřešena až v roce 1933, když byl v sousední přifařené obci Labuť založen nový samostatný hřbitov. Srov. Procházka (pozn. 2), s. 78–80.

OBR. 6 **Zaniklý a neudržovaný hřbitov bývalé vsi Bohuslav.**
Foto: Pavel Voltr

OBR. 7 **Hřbitov v Ošelíně obsahuje velmi bohatý a různorodý soubor poetických přípisů, tzv. hřbitovní poezie.** Foto: Pavel Voltr

Ošelín

Asi 300 m od obce Ošelín (německy Oschelin) v Plzeňském kraji, vpravo od silnice vedoucí z Ošelína na Kurojedy, se nachází další hřbitov. Je v současné době využívaný, udržovaný, s četnou a různorodou zelení (túje, lípy, duby či nověji vysazené nižší okrasné keře – zejména zimostrázy) a nalézt zde lze zachovalé náhrobky původních německých obyvatel z Ošelína a nejbližšího okolí. Známky přirozeného chátrání jsou však viditelné i na tomto hřbitově: některé náhrobní kameny jsou mírně nakloněné, některým chybí vrchní část (snad kříž), z některých jsou opadané nápisové desky. Náhrobky nacházející se zejména v bezprostřední blízkosti hřbitovní zdi jsou silně porostlé mechy a lišejníky, vzrostlé túje některé náhrobky svými kořeny či kmeny narušují.

Na hřbitově v Ošelíně se vyskytují náhrobky relativně různorodé, lišící se použitým materiálem či zdobností a celkovým výtvarným řešením. Většina náhrobků je kamenných, případně z umělého kamene, a je kvalitně řemeslně provedena. Nacházejí se zde i náhrobky skromnější, doplněné litinovými kříži. Velmi častý je výskyt nápisových tabulek z černého leptaného nebo gravírovaného skla. Pozoruhodné je však také zastoupení velmi dobře dochovaných náhrobních desek z jemnozrnného bílého mramoru (některé z nich, např. na hrobě Margarety Schek, obsahují také poetické přípisy). Tamní „náhrobní poezie" je zajímavá nejen svou početností, ale i různorodostí. Podobný příklad neposkytuje žádný další hřbitov na Tachovsku.

V případě tohoto hřbitova nedošlo po r. 1945 k přemísťování či odstranění německých náhrobků, jak k tomu bylo u většiny mapovaných hřbitovů v oblasti Tachovska. Objevilo se zde však druhotné využití hrobových míst a náhrobků, převážně hrobů u vstupu do hřbitova, a v levé části od centrální cesty hřbitova. Po druhé světové válce byly upraveny pro pohřbívání českých obyvatel z Ošelína a okolí tak, že byla často doplněna či překryta jen původní náhrobní deska. Leckde ale náhrobní německá deska zůstala na původním místě a německý náhrobek byl doplněn náhrobní deskou v českém jazyce. Za zmínku zde stojí existence dětského pohřebního oddělení, která se u většiny hřbitovů na Tachovsku buď vůbec nenacházela, nebo se do současnosti nezachovala.

Na ošelínském hřbitově je znát výrazná pieta k původním německým obyvatelům a k jejich náhrobkům: téměř polovina ze všech zde v současné době umístěných náhrobků patří původním německým obyvatelům. Je zřejmé, že na tomto hřbitově nedošlo – tak jako u ostatních původních německých hřbitovů na Tachovsku – k zásadní devastaci. Zdejší poměr výskytu zachovaných původních německých a novodobých českých náhrobků na jednom hřbitově se nenalézá na žádném z dalších mapovaných hřbitovů Tachovska. Právě na ošelínském hřbitově je nejvíce patrná kontinuita pohřbívání jak původního německého obyvatelstva, tak českých osídlenců a jejich potomků. Hřbitov v Ošelíně svým celkovým umístěním, rozvržením a počtem zachovalých náhrobků a náhrobních desek či porcelánových portrétů patří jednoznačně k nejzajímavějším hřbitovům oblasti Tachovska.

Milíře

Obec Milíře (něm. Brand) se nachází cca 6 km od města Tachova. Patří k těm obcím, které nezanikly. Po r. 1946 zde došlo k dosídlení Rusíny z dnešního Rumunska. Tím se obec liší např. od sousední Lesné, kam přišli přibližně ze stejného území Slováci, a samozřejmě od řady dalších obcí Tachovska, které byly osídleny mimo jiné volyňskými Čechy. Milířovští Rusíni tvořili, a do jisté míry stále tvoří, homogenní komunitu, která si uchovala ještě dlouho od příchodu po roce 1947 své zvyky.

Zdejší hřbitov se nachází v dobrém stavu, je udržovaný a je zde zastoupena různorodá zeleň spíše však drobného vzrůstu, např. zimostrázy, jalovce, túje. Rekonstrukcí prošla márnice i vstupní brána. Ta je atypická, v podobě dvou nižších pylonů svírajících kovová mřížová vrata. Zachován je centrální kříž z roku 1833, jehož autorem byl významný kameník z oblasti Českého lesa Georg Böhm. Je však patrné, že plastika Ježíše prošla restaurováním. Na hřbitově jsou dochované náhrobky původních německých obyvatel z obce Milíře a dalších lokalit, nacházejících se v okolí. Převážně se zde vyskytují náhrobky větších rozměrů. Některé jsou v relativně dobrém stavu a s největší pravděpodobností nebyly v areálu hřbitova přemísťovány. Hrobová místa však mají leckde rozbité kamenné obrubníky, někde došlo k dezintegraci náhrobních kamenů, v některých případech jsou odpadlé nápisové desky. Náhrobní kameny jsou velmi často pokryty mechy a lišejníky. Na hřbitově je dochováno několik litinových křížů.

Oproti ostatním hřbitovům Tachovska jsou zde náhrobní desky také umístěné přímo na vnitřní straně hřbitovní zdi. Není však zcela jasné, zda byly součástí hřbitovní zdi už před r. 1945, či došlo k jejich přemístění v pozdějších letech při zatím nezdokumentovaných úpravách. U řady hrobů je patrná pravidelná nebo alespoň částečná údržba potomky původních německých obyvatel, o čemž svědčí mimo jiné květiny vysazované na několika místech v letním období.

OBR. 8 **Hřbitov Milíře, dochované fragmenty náhrobků byly během nedokumentované akce obnovy instalovány podél vnitřního obvodu hřbitovní zdi.** Foto: Pavel Voltr

OBR. 9 **Hřbitov Milíře, původní německé náhrobky.** Foto: Pavel Voltr

Svatá Kateřina

Ves Svatá Kateřina (něm. Sankt Katharina), situovaná v údolí Kateřinského potoka, 5 km západně od obce Přimda, po válce nezanikla. Hřbitov, v současné době udržovaný, se nachází v bezprostřední blízkosti kostela sv. Kateřiny. Ten je výraznou dominantou nejen hřbitova, ale i celé vesnice a svým umístěním i výrazným exteriérem ve stylu vrcholného baroka dodává celému areálu hřbitova nejen důstojnost, ale i klidnou malebnost. Zajímavý je samotný přístup do areálu hřbitova po nedávno rekonstruovaném starém kamenném schodišti. Současně se schody došlo v roce 2021 k restaurování hřbitovní zdi i vstupní brány.

Náhrobky původních obyvatel obce Svatá Kateřina a dalších přilehlých osad jsou rozmístěné po celé ploše hřbitova, střídají se s hroby mladšími. V bezprostřední blízkosti kostela se nachází i jeden z největších a nejvýraznějších hrobů, místo posledního odpočinku dvou zdejších německých farářů. Hrob je ohrazen ozdobným zábradlím, které je téměř neporušeno. Řada náhrobků je zřejmě kvůli nepevnému podloží silně nakloněna. Většina těch zachovaných je kamenných, ale nachází se zde i několik samostatných železných křížů. Ty, i když jsou velmi často poničené či pokryté silnou vrstvou korozních produktů, patří k nejzajímavějším částem hřbitova (železné či litinové kříže byly pro hřbitovy na Tachovsku typické, ale do dnešních dnů se jich dochoval pouze zlomek). Na řadě původních německých náhrobků jsou dochované původní fotografie na porcelánu.

I když byly některé náhrobky poničeny či povaleny a zmíněný hřbitov nevyčnívá mezi ostatními ani svými rozměry, ani počtem zachovalých náhrobků, je zde patrná kontinuita pohřbívání německých a po r. 1946 nově příchozích českých obyvatel vesnice a jejich potomků.

OBR. 10 **Litinový kříž s dřevěnou nápisovou deskou na hřbitově ve Svaté Kateřině u Přimdy.** Foto: Pavel Voltr

Tachov

Současný tachovský hřbitov (něm. Tachau) nemá příliš dlouhou historii, což nijak nesouvisí s dějinnými zvraty 20. století. V samotném městě se postupně pohřbívalo ve třech lokalitách. Nejstarší, patrně již středověký hřbitov se nacházel v okolí kostela sv. Václava, v blízkosti historického jádra města v těsné blízkosti hradeb. Na tento hřbitov upomínají velké náhrobky tachovských patricijských rodin, které kostel dodnes obklopují. Vzhledem k umístění poblíž centra města přestal tento hřbitov vyhovovat nejen z prostorových, ale rovněž z hygienických důvodů. V roce 1876 došlo k založení druhého městského hřbitova, v té době na okraji města směrem na Planou.

OBR. 11 **Hřbitov v Tachově je z velké části vyklizený od původních německých náhrobků.** Foto: Pavel Voltr

I tento hřbitov přestal na sklonku 19. století svému účelu vyhovovat, byl zrušen nejpozději v letech druhé světové války a jeho parkové úpravy byly dokončeny ještě německými obyvateli v roce 1945, kdy byl park pojmenován po Edvardu Benešovi – dnes se jedná o park naproti autobusovému nádraží. Třetí, současný hřbitov založený na sklonku 19. století se nacházel poměrně daleko od centra poblíž silnice do Velkého Rapotína. Město Tachov se sice do dnešních dnů rozrostlo až na jeho úroveň, stále však toto místo slouží k pohřbívání zemřelých tachovských obyvatel a s ohledem na velikost hřbitova tomu tak bude i nadále.

Německé náhrobky se zde nacházely u centrální hřbitovní cesty. Jak bylo naznačeno, tachovský hřbitov sloužil původním německým obyvatelům Tachova necelé půlstoletí, což je jedním z důvodů, proč se na něm dnes mnoho německých náhrobků nenalézá. Druhým důvodem pro jejich řidší výskyt je skutečnost, že některé náhrobky byly druhotně využity pro nové majitele nebo byly zničeny. V případě tachovského hřbitova se ovšem nejednalo o záměrnou likvidaci, ale spíše o prosté vandalství či prodej starých náhrobků: řada velmi hodnotných náhrobních kamenů, které patřily movitějším osobnostem města Tachova, byla v nedávné době prodána a odvezena ze svého původního místa.

Závěr

Situace na Tachovsku demonstruje jeden z charakteristických příkladů osudu původních hřbitovů německých obyvatel v někdejším sudetském regionu. Tamní pohřebiště byla v průběhu desetiletí po druhé světové válce, po odsunu původních německých obyvatel, v různé míře devastována nebo silně zanedbávána. Situace po roce 1989, snahy o narovnání česko-německých vztahů a zájem původních německých usedlíků o napravení zpřetrhaných vazeb k místu svého původu přinesly i zde v řadě případů zájem o obnovu původní lokality, především obnovu pietního a komemorativního charakteru, bez pokusů o obnovení samotné funkce veřejného pohřebiště. Markantní je to zvláště na lokalitách v nejvíce zdevastovaném a ztrátami postiženém bývalém pohraničním pásmu. Tamní pohřebiště jsou až na výjimky obnovována a navštěvována potomky bývalých obyvatel, kteří spolu se současnými místními obyvateli o tato místa pečují. Poněkud komplikovanější je situace u hřbitovů stále aktivních, kde jsou hlediska jejich nutného využívání k jejich původní funkci veřejného pohřebiště zároveň i důvodem ztrát fondu sepulkrálních objektů před rokem 1945, ať už řízeným vyklízením nebo utilitárním využitím.

Zprávy a recenze

Projekt *Paměť hřbitovů* končí, výzkum sudetských hřbitovů je však teprve na počátku cesty

Petra Hečková

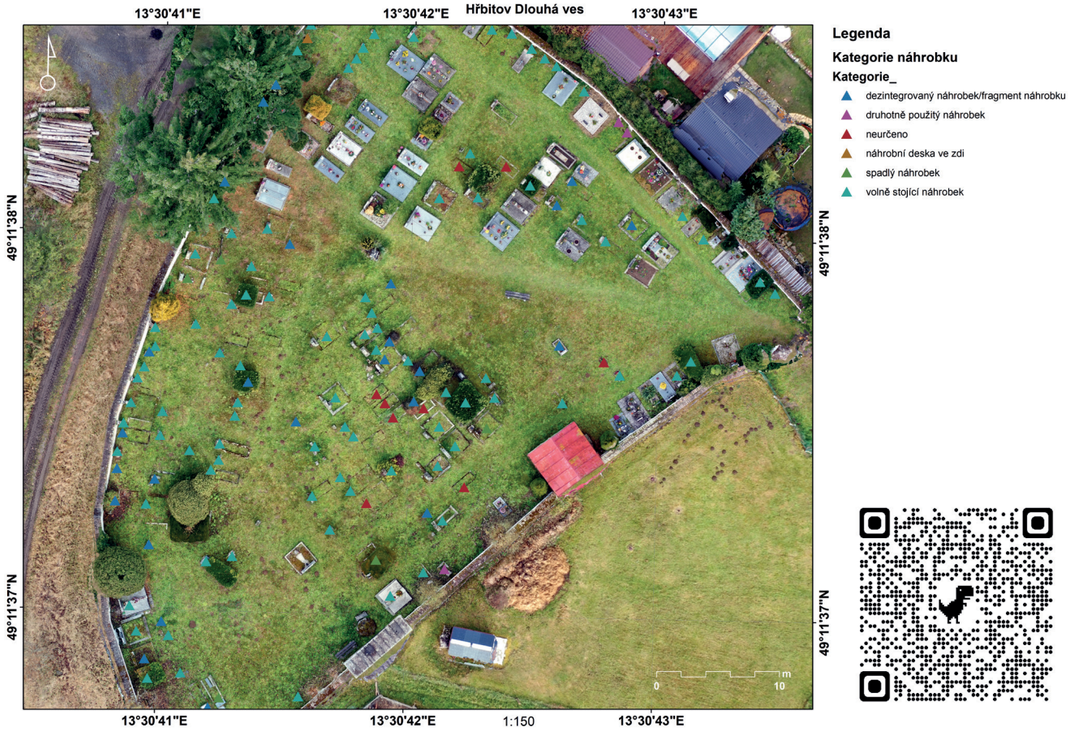

OBR. 1 **Úvodní rozcestník do mapové aplikace *Sudetské hřbitovy* se základními informacemi o zpracovaných lokalitách.**

Historické hřbitovy jsou vnímány jako místa, na nichž je koncentrována historická paměť obce či regionu. Představují specifický historický pramen, který uchovává cenné informace o životě a osudech obyvatel, jejich zvycích a tvořivosti, ale nepřímo také o hospodářském vývoji dané oblasti nebo soudobé módě. Samotné náhrobky jsou mnohdy zajímavými řemeslnými nebo výtvarnými díly, která odrážejí vývoj architektury a umění dané doby. Přesto tyto památky dosud stály mimo soustředěnou odbornou pozornost a navzdory vzrůstajícímu zájmu občanských iniciativ i samospráv o jejich zachování nebo rehabilitaci jsou na řadě míst stále ohroženy nevhodnou péčí nebo dokonce zánikem.

Fakulta restaurování Univerzity Pardubice v Litomyšli spolupracovala v letech 2020–2022 s Katedrou filozofie Západočeské univerzity v Plzni na řešení projektu *Paměť hřbitovů: průzkum a dokumentace pro udržitelnou péči o sepulkrální památky v oblasti někdejších Sudet*. Projektový záměr byl finančně podpořen Ministerstvem kultury ČR z Programu na podporu aplikovaného výzkumu a experimentálního vývoje národní kulturní identity na léta 2016–2022 (NAKI II). Rozsáhlý terénní průzkum realizovaný na více než třech stovkách lokalit hřbitovů s dochovaným fondem německých náhrobků z doby před rokem 1945 přinesl řadu cenných vědeckých zjištění, ale zároveň experimentálně ověřil a pomohl zformulovat některé metodické zásady a postupy využitelné pro budoucí dokumentaci historických hřbitovů a moderních sepulkrálních památek, a to nejen na území Sudet.

Jedním z výsledků, kde se podařilo tyto zásady uvést v praktický život, je specializovaná mapa *Sudetské hřbitovy*, která zpřístupnila výsledky terénního průzkumu pětice hřbitovů z oblasti Tachovska, Kašperskohorska, Orlicko-ústecka a Jesenicka.[1] Lokality byly vybrány tak, aby vyhovovaly jak odborně-technickým kritériím pro dokumentaci (fyzická přístupnost pro komplexní průzkum bez nutnosti razantních zásahů, např. kácení náletových dřevin), a zároveň měly dostatečný informační

Mapová aplikace vznikla v rámci projektu MKČR NAKI II: Paměť hřbitovů: průzkum a dokumentace pro udržitelnou péči o sepulkrální památky v oblasti někdejších Sudet. Identifikační kód projektu: DG20P02OVV014.

OBR. 2a, b **V rámci specializované mapy lze volit různé varianty filtrování i různý charakter mapových podkladů. Hlavním mapovým podkladem je ortofotoplán hřbitova, z něhož vznikly také 3D vizualizace. Příklad hřbitova v Dlouhé Vsi u Sušice**.

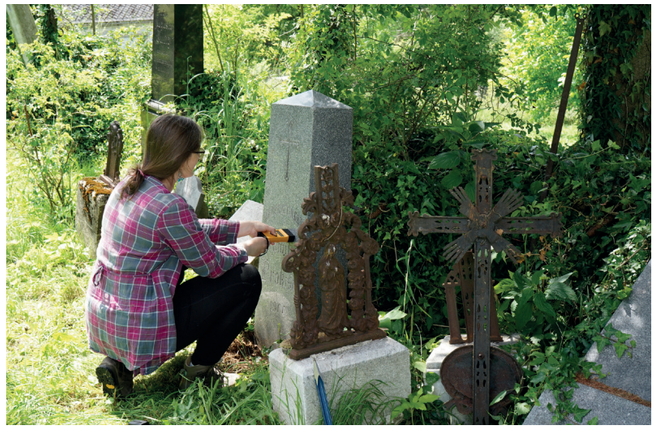

potenciál lokalit a ilustrovaly odlišné charakteristiky hřbitovů s kulturní a historickou hodnotou. Cílem bylo vytvořit formát mapy, který by v budoucnu mohli využívat také další zájemci, ať už vlastivědní pracovníci, nebo dobrovolníci dokumentující sudetské hřbitovy. Tedy navrhnout řešení mapy pokud možno nezávislé na náročné databázové architektuře a specializovaných dovednostech, a přitom poskytující dostatečnou funkcionalitu a možnost expertního zpracování a vyhodnocení dat získaných z terénního průzkumu, včetně využití prostorových dat.

Jako optimální se nakonec ukázala kombinace dvou běžně přístupných programů balíku MS Office, tabulkového procesoru MS Excel, využívaného pro statistické vyhodnocování dat a přípravu atributových tabulek, a MS Access, v němž bylo vytvořeno databázové prostředí doplněné uživatelsky srozumitelnými formuláři.[2] Samotná specializovaná mapa byla vytvořena v programu ArcGIS, aktuálně nejrozšířenějšímu programu pro analýzu, vyhodnocování a prezentaci prostorových dat, a spuštěna v prostředí aplikace ArcGIS online. Základní mapový podklad tvořil ortofotoplán z dat nasnímaných a zpracovaných pomocí bezpilotní fotogrammetrie v prostředí programu 3D Zephyr. S prostorovými daty ortofotoplánu byly korelovány také případné starší mapové podklady. Každý hřbitov je tak na mapě tvořen náhledem s několika vrstvami dat, mezi nimiž lze přepínat a prostřednictvím jednoduchých filtrů zvolit konkrétní sledované hodnoty (náhrobky se signaturami a značkami, filtrování podle stavu dochování, původnosti usazení atd.).

Metodické postupy využívané při tvorbě specializované mapy daly vzniknout samostatné metodice *Dokumentace* hřbitovů a sepulkrálních objektů s památkovou a kulturní hodnotou.[3] I když se terénní průzkum systematicky

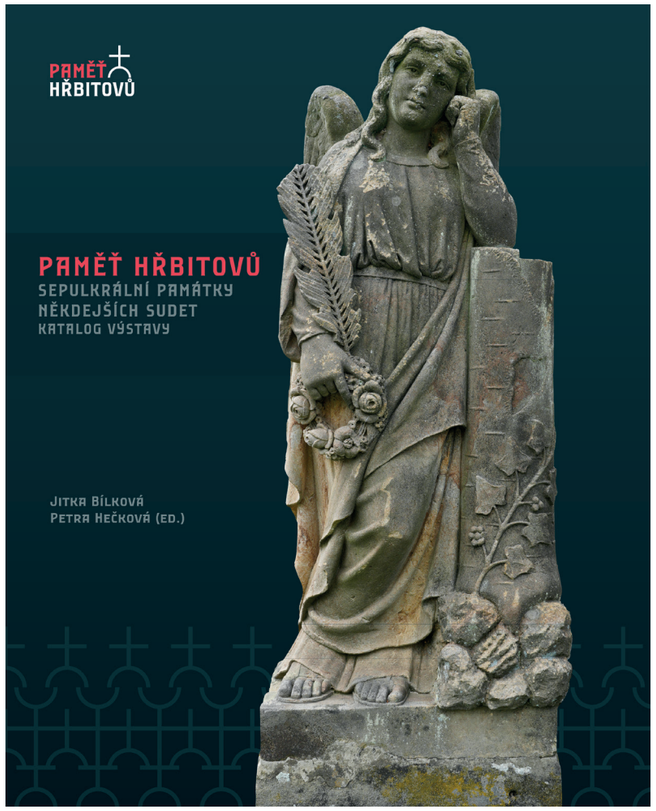

OBR. 3a, b **Všechny metodické postupy dokumentace hřbitovů byly ověřovány i při samotném terénním průzkumu hřbitovů. Na snímku měřická dokumentace a měření magnetické susceptibility kamene náhrobků.** Foto: Pavel Panoch a Milan Rychlý

nezabýval celým územím někdejších Sudet, díky dostatečnému množství reprezentativních příkladů se podařilo zachytit všechny podstatné fenomény, regionální rozdíly a specifika a ověřit efektivitu navrhovaných postupů dokumentace.

Třetím výstupem, který prezentoval výsledky prováděného výzkumu, a zároveň se pokusil o syntetický pohled na některá témata (např. regionální osobnosti nebo tzv. hřbitovní poezie), se stala výstava *Paměť hřbitovů: Sepulkrální památky někdejších Sudet* a zároveň s ní vydaný stejnojmenný kritický katalog. Výstava byla koncipována tak, aby představila hlavní vědecké výsledky projektu, ale zároveň akcentovala témata, která měla potenciál zaujmout také širší veřejnost. Tematický okruh „Místa" se zaměřil na širší problematiku oblasti Sudet jako místa se ztracenou kontinuitou a v posledních letech znovu nalézanou historickou tváří. Na několika panelech bylo představeno téma historických hřbitovů a proměny jejich podoby od josefinských reforem pohřbívání až do poloviny 20. století a také problematika devastace a opětovné obnovy hřbitovů v někdejších Sudetech po roce 1945. Několik panelů bylo věnováno také tématu vegetace na hřbitovech a hřbitovní zeleně, které dosud stálo mimo pozornost odborníků z oblasti péče o kulturní dědictví a přitom představuje jeden z důležitých fenoménů podílejících se na kulturní hodnotě řady historických hřbitovů.

Cílem druhého tematického okruhu „Lidé" bylo přiblížit hřbitovy a sepulkrální objekty v tradiční roli důležitých historických pramenů vypovídajících o významných osobnostech daného regionu. Návštěvníci se mohli blíže seznámit s tématem hřbitovní poezie a poetických přípisů na náhrobcích. Pozornost byla dále věnována také vojenským hrobům a kenotafům nebo fenoménu fotokeramiky, která se stala

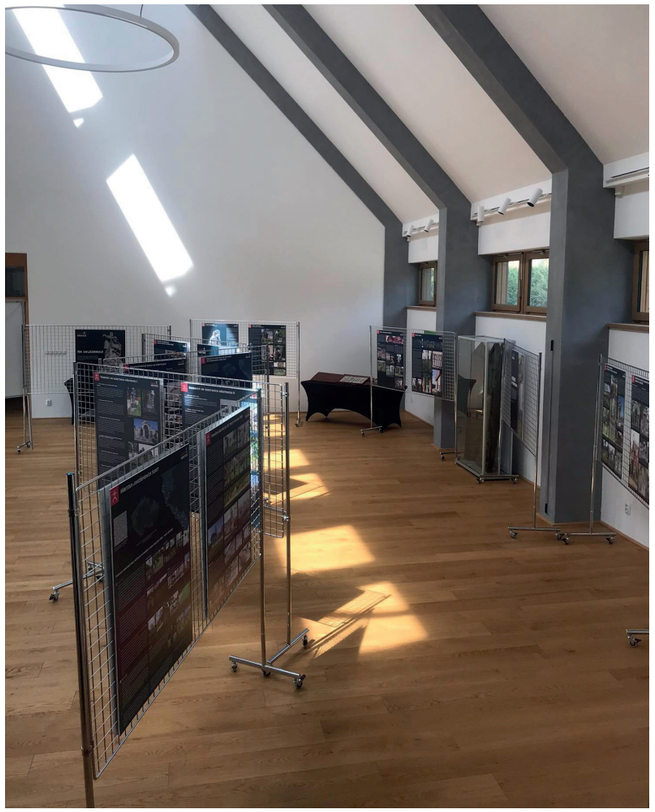
OBR. 4 **K výstavě *Paměť hřbitovů: Sepulkrální památky někdejších Sudet* vydala Univerzita Pardubice v roce 2022 také stejnojmenný katalog.**

od konce 19. století charakteristickou součástí výzdoby náhrobků. Třetí tematický okruh nazvaný „Hroby a náhrobky" přiblížil v krátkém historickém exkurzu proměny výtvarného řešení náhrobků, jejich materiálové diverzity a ikonografie v průběhu 19. a v první polovině 20. století.

Výstava byla otevřena v druhé polovině roku 2022 nejprve v Muzeu dřevařství v Dlouhé Vsi u Sušice (od 18. srpna do 14. října 2022), poté se přesunula na opačnou stranu republiky, do Javorníku v okrese Jeseník, kde byla veřejnosti přístupná v budově městského muzea – Soudu od 4. listopadu 2022 do 5. ledna 2023. I vzhledem k pozitivním ohlasům a zájmu regionálních paměťových institucí se počítá s jejím zpřístupněním také v dalších letech. V roce 2023 bude instalována v Muzeu izolace, internace a integrace v Bílé Vodě a v podzimních měsících zamíří do Vlastivědného muzea Jesenicka v Jeseníku, kde se předpokládá její doplnění o nová témata a sbírkové exponáty. Na stránkách projektu *Paměť hřbitovů* je dostupná také online podoba panelové části výstavy a virtuální výstava, doplněná o 3D modely hřbitovů, které byly předmětem mapování.[4]

Projekt *Paměť hřbitovů* učinil pouze první krok: nastínil možnosti, jak lze v průzkumu a dokumentaci sudetských hřbitovů systematicky postupovat.

Zároveň je naprosto zřejmé, že problematika moderních sepulkrálních památek a historických hřbitovů bude vyžadovat více pozornosti a dlouhodobý zájem odborníků více specializací. Důležité výzvy navíc zůstávají. I při setkávání s představiteli samospráv a místními nadšenci, kteří se věnují revitalizaci a údržbě starých hřbitovů, byla jako palčivý problém pociťována absence jednotné koncepce nebo metodického postupu i v praktické údržbě nebo péči o sepulkrální památky, tedy tématu, kterému se vzhledem k jeho závažnosti a náročnosti nemohl tříletý projekt věnovat. Stále zůstává i mnoho otevřených témat globálnějšího charakteru, například velmi aktuální otázka přehodnocení vztahu tradičních disciplín památkové péče a ochrany přírody. Právě historické hřbitovy představují jedno z míst, kde je jejich vzájemná kooperace jak v dalším výzkumu, tak i stanovení možností ochrany či zachování nezbytná.

1 | Mapa je přístupná na přímém url odkazu https://storymaps.arcgis.com/stories/1f69ef3a4315480997ee064112700065 a také na stránkách projektu https://www.pamet-hrbitovu.cz/specializovana-mapa. V tuto chvíli jsou publikována data ze hřbitovů v Šitboři (Tachov), Zálesí u Javorníka (Jeseník), Knapovci (Ústí nad Orlicí), Dlouhé Vsi a Hartmanicích (Kašperské Hory).

2 | Studie zaměřená na konkrétní aspekty databázového zpracování dat sudetských hřbitovů a jejich prezentaci formou specializované mapy bude publikována v některém z dalších čísel časopisu e-Monumentica.

3 | Metodika byla předložena k certifikaci Ministerstvu kultury v závěru roku 2022. Její text, doplněný obrazovou dokumentací, bude zpřístupněn v Národním úložišti šedé literatury a je připravován k vydání tiskem.

4 | Online výstava je dostupná na odkazu https://www.pamet-hrbitovu.cz/vystava/, virtuální podoba výstavy také na přímém odkazu https://app.cloudpano.com/tours/Jgt5O74vu?sceneId=oTo0j9yvlv.

↑ OBR. 6 **Instalace výstavy v prostorách Městského kulturního střediska Javorník (městské muzeum – SOUD) byla doplněna o řadu trojrozměrných exponátů ze sbírek Vlastivědného muzea Jesenícka.** Foto: Petra Hečková

← OBR. 5 **Instalace výstavy v Muzeu dřevařství v Dlouhé Vsi u Sušice.** Foto: Lada Wagnerová

Starý židovský hřbitov ve Vratislavi: ozvěny zašlé slávy „alte Breslau“

Petra Hečková

Devastace hřbitovů na území někdejších Sudet, k níž docházelo v desetiletích po odsunu německého obyvatelstva a která přetrvávala až do samotného závěru 80. let 20. století, je dnes pociťována jako velký památkový problém a jedna z temných kapitol česko-německých vztahů po roce 1945. Mnohem důsledněji však došlo ke zpřetrhání vazeb s předválečnou německou historií na území Slezska. Z několika desítek hřbitovů, které se před rokem 1945 rozkládaly na území slezského centra Vratislavi (něm. Breslau, pol. Wrocław), dnes zbyly jen trosky. Rozsáhlá likvidace německých hřbitovů, která probíhala v 60. a 70. letech 20. století ve velké části Polska, důsledně zlikvidovala i paměť na německou minulost a nedozírné kulturní hodnoty. Jediným mementem zašlé slávy staré Vratislavi a dokladem kdysi skvělé sepulkrální kultury předního centra Pruska je dnes už jen starý židovský hřbitov na Ślężnej ulici.

Když během válek o rakouské dědictví, po prohrané první slezské válce v roce 1742, připadla většina Slezska a Kladsko pruskému království, stalo se toto území, na němž se již od vrcholného středověku v přirozené symbióze střetával slovanský živel s německým, jednou z deseti provincií Pruska. Až do roku 1945 tak Slezsko v podstatě sdílelo osudy někdejšího pruského království, po roce 1871 jako součást Německého císařství a za druhé světové války pak jako součást nacistického Německa. Díky svému otevřenému charakteru a urbanistické expanzi podpořené výstavbou hlavního železničního tahu a rozsáhlou industrializací, k níž došlo v průběhu 19. století, si Vratislav zachovala v rámci Pruska a později také sjednoceného Německa mimořádné postavení. Jedno z nejlidnatějších center Německa, bohaté a kulturním impulsům otevřené město, bylo sídlem univerzity, polytechniky, řady veřejných kulturních institucí a působištěm mnoha významných osobností vědy i kultury.

OBR. 1 **Židovský hřbitov při Ústředním hřbitově ve Vídni byl inspiračním vzorem i pro vratislavskou nekropoli.** Foto: Petra Hečková

Na mimořádném charakteru města a jeho rozkvětu se podílela i zde usazená početná židovská komunita. Poté, co roku 1742 Slezsko fakticky připadlo Prusku, začal počet Židů usazených ve Vratislavi narůstat. Kolem roku 1900 byla tamní židovská komunita se svými bezmála 20 tisíci členy třetí nejpočetnější v tehdejším Německu. Její výjimečné postavení podporovala od počátku 19. století také značná emancipace a právní statut vratislavské židovské komunity, doprovázené získáním řady občanských práv, vlastnictvím pozemků počínaje, volebním právem konče. V prostředí vratislavské židovské komunity, jejíž velká část se řadila k vyšší střední třídě obyvatel města, se prosazovaly také mnohé reformní a pokrokové myšlenky. Vratislav se stala centrem reformního židovského hnutí a sídlem prvního moderního židovsko-teologického semináře, který ještě před polovinou 19. století získal statut vysoké školy. Rostoucí bohatství pramenící z rozvoje průmyslu a podnikatelských aktivit dalo základ i četným nadacím pracujícím ve prospěch společnosti. Honosná novorománská synagoga Am Anger, postavená v letech 1865–1872 podle projektu architekta Edwina Opplera (1831–1880), patřila k vůbec nejvýpravnějším stavbám tohoto druhu v tehdejším Prusku.

Otevření hřbitova na Lohestraße (dnešní ul. Ślężna) bylo vynuceno nedostatkem míst pro pohřbívání na nedalekém starším židovském pohřebišti na Claasenstraße. Pozemek o rozloze 3 hektarů byl zakoupen v roce 1854 a o dva roky později, v roce 1856, byl areál hřbitova, vybavený účelovými stavbami márnice a monumentální bránou, slavnostně otevřen a konaly se zde první pohřby. Vzhledem k značnému přírůstku pohřbů musel být hřbitov několikrát rozšířen a adaptován, takže ve 40. letech 20. století dosahovala jeho rozloha 5 hektarů a 12,5 tisíce hrobových míst.[1] To už potřebám židovské komunity kapacitně dávno nedostačoval. Od roku 1902 proto bylo v činnosti nové židovské pohřebiště západně od města. Hřbitov na Lohestraße získal přízvisko Alter Jüdischer Friedhof (Starý židovský hřbitov).

Výrazné poničení Vratislavi v posledních měsících druhé světové války, kdy se v rozvalinách ocitla více než polovina města, znamenalo i zničení řady historických hřbitovů. Jejich řízená likvidace však teprve měla nastat. V květnu 1945 se Vratislav společně s Dolním Slezskem dostala pod nucenou správu sovětských vojsk a připadla socialistickému Polsku. Nové polské obyvatelstvo přicházelo z centrální části Polska a v organizovaných transportech také z východních území, která musela být postoupena Sovětskému svazu. Ke svému novému domovu přirozeně nemělo žádný pozitivní vztah. Po traumatech, která si prožil polský národ během druhé světové války, se německé hřbitovy ve velké části Slezska, Vratislav nevyjímaje, staly obětí zuřivého a bezhlavého ničení památky na vše německé.

Proces cílené likvidace a vyklízení německých hřbitovů započal už v 50. letech a trval až do začátku 70. let 20. století, bez ohledu na památkovou a historickou hodnotu hřbitovů, označených za opuštěné, nevyužívané a tedy i zbytečné.[2] Náhrobky byly použity jako levná stavební surovina, ale často končily na skládkách. Hřbitovy se proměňovaly v lepším případě ve veřejné parky (jako je Park Zachodni na Pilczycach, na západní periferii města), na řadě míst však vznikla nová zástavba.[3] Starý židovský hřbitov unikl jen díky mimořádné shodě náhod a zůstává otázkou, zda při rozhodnutí jej ušetřit mohlo hrát určitou roli i vědomí utrpení Židů za druhé světové války a holokaustu. O jeho likvidaci se v roce 1971 vážně uvažovalo, nakonec však byl tento návrh zamítnut.[4] O měnícím se přístupu svědčila i skutečnost, že už v roce 1975 byl starý židovský hřbitov zapsán na seznam nemovitých kulturních památek.

Stary cmentarz żydowski na ul. Ślężna ve Vratislavi tak dnes představuje jediné místo, kde lze obdivovat sepulkrální kulturu kdysi bohatého a otevřeného multikulturního centra Slezska. Uměleckou úrovní i reprezentativností hrobek bývá právem srovnáván s architekturou židovského hřbitova na Ústředním hřbitově ve Vídni. Jako Muzeum Sztuki Czmentarnej je dnes součástí městského muzea ve Wroclawi.

Tak jako v dobách své největší slávy, je i dnes areál ohrazen více než 4 metry vysokou zdí a obklopen vzrostlým stromořadím, které pomáhá vytvořit stinné mikroklima a poklidnou atmosféru, tolik kontrastující s rušnými dopravními tepnami v jeho blízkosti. Zachované původní rozvržení na 20 polí, s přehledným značením jednotlivých částí, poskytuje návštěvníkům bezpečnou orientaci v rozsáhlém areálu. Vchod na pohřebiště se nachází na severní straně areálu, kde dříve stávala monumentální brána v historizujících formách románsko-maurské architektury, doplněná v roce 1912 novými budovami smuteční síně a modlitebny. Reprezentativní sepulkrální monumenty se soustředí především kolem obvodové zdi a kolem obou vnitřních zdí, které dodnes člení areál v severojižním směru, kolmo na hlavní komunikace hřbitova. S postupem času vznikaly rozměrnější náhrobky a rodinné hrobky také na vnitřních parcelách, zpravidla na dvojitých hrobových místech.

Přestože se na starém židovském hřbitově prakticky nesetkáváme s figurálními motivy a sochařskou výzdobou, architektonické formy, typologie i některé výzdobné motivy na zachovaných náhrobcích prozrazují postupné otevírání tradiční židovské kultury soudobým evropským trendům a módním formám. Pouze charakter a uspořádání náhrobních stél ve vnitřních oddílech

hřbitova, typické formy židovské sepulkrální ikonografie a symbolické architektury stejně jako převládající užití kamene jako hlavního materiálu náhrobků potvrzují konfesijní charakter pohřebiště. Kromě náhrobních stél ovlivněných tvaroslovím módních historizujících slohů 2. poloviny 19. století se setkáváme s bohatstvím a rozmanitostí architektonických forem neoklasicistní, neogotické či neorománské architektury a různými typy portálových architektur, kaplí a pavilónů nebo mauzoleí. Vliv židovské kultury, ale například i módních vzorů vzdálené Vídně prozrazují stylové formy maurské či egyptizující chrámové architektury. Lze se s nimi setkat například na rodové hrobce podnikatele Maxe Kaufmanna, která získala podobu vzdušného pavilonu doplněného tradičním materiálem „maurské" španělské architektury: glazovanou keramikou. I když architekt hrobky není znám, kulturní kontakty objednavatele na rakouskou metropoli prozrazuje například využití tamního korálového vápence.

Egyptizující styl byl v židovské sepulkrální kultuře závěru 19. století neodmyslitelně spojen s reminiscencemi na biblický Šalamounův chrám. Explicitním příkladem je rodová hrobka průmyslníka Julia Schottländera († 1911), nacházející se u centrální vnitřní zdi, dělící areál hřbitova. Motiv chrámové cely s průčelím flankovaným dvojicí egyptizujících sloupů opatřených hlavicemi v podobě papyrových květů byl vytvořen z bloků domácího střelínského granitu. Na ornamentálním dekoru v průčelí i v interiéru stavby jsou postupem připomínajícím techniku gravírování důmyslně kombinovány jemně pemrlované a leštěné plochy granitu.

Své uplatnění zde našla také secese a uměřené a formálně střízlivé tvarosloví klasické moderny, jako například na mauzoleu člena významného bankéřského rodu Alexandra Neandera a jeho

OBR. 2 **Starý židovský hřbitov na ulici Slężna, Vratislav. Reprezentativní náhrobky se soustředí podél obvodové zdi a podél dvou vnitřních dělících zdí.** Foto: Petra Hečková

OBR. 3 **Na vnitřních oddílech se nachází největší počet náhrobků vycházejících z tradičních židovských sepulkrálních forem, mnohdy však doplněných prvky historizujícími, evokujících například antikizující řecké stély**. Foto: Petra Hečková

OBR. 4 **Hrobka Maxe Kaufmanna v podobě maurského pavilonu má díky použití glazovaných cihel a keramických obkladů výraznou barevnost, a tím i netradiční charakter.** Foto: Petra Hečková

ženy Johanny. Hrobka u severní obvodové zdi, na privilegovaném místě nedaleko od vstupu na hřbitov, kombinuje stylizované formy egyptské mastaby a pyramidy. Uměřenost forem je vyvážena použitím leštěného skandinávského labradoru, který doplňuje architektura hrobové komory z bloků střelínského granitu. Modernistické formy a originální řešení využívající motivu šachovnice a šachových figurek v architektonickém členění i figurální výzdobě má také elegantní náhrobek šachového mistra Arnolda Schottländera († 1909).

Výpravný charakter sepulkrální architektury byl často akcentován i použitím rozmanitých druhů dekoračního kamene nejen domácího původu (střelínské či střegomské granity), ale také importovaných švédských červených granitů a mikrogaber, bavorského mušlového vápence či korálových vápenců dolnorakouských, míšeňského granitu atd. Vedle produkce regionálních slezských kamenických firem a jmen umělců a architektů se lze setkat i s importy hotových náhrobků. Náhrobek Samuela Kohna, tvořený jednoduchou edikulou s dvěma bočními stélami a lemem ze stylizovaného vegetabilního dekoru, který se nachází podél severní obvodové zdi, byl vytvořen z bavorského mušlového vápence (Muschelkalku) a dodán berlínským ateliérem sochaře Hanse Dammanna.

Hrobka rodiny Heimann a Kolker v zadní části areálu hřbitova je jedním z mála dochovaných signovaných děl podle projektu architekta Edwina Opplera, autora druhé vratislavské synagogy. Podobně jako u projektu synagogy, také zde zvolil Oppler formy v neorománském stylu. Monumentální, a přitom vzdušný pavilon zaujímá rozlohu několika hrobových míst a v důmyslném řešení dvojité hrobky tvoří jeho centrální část zároveň průchod skrz vnitřní zeď dělící areál hřbitova. V pískovci jemně tesaný dekor si vypůjčuje

OBR. 5 **Hrobka průmyslníka Julia Schottländera se strohými formami egyptizující architektury těží ze soudobé oblíbené symboliky Šalamounova chrámu.** Foto: Petra Hečková

OBR. 6 **Hrobka Alexandra Neandera kombinuje tvar egyptské pyramidy a mastaby.** Foto: P. Hečková

formy románské a románsko-gotické ornamentiky, včetně šachovnicových motivů, pletenců a různých typů palmet, a kombinuje je s typickými symboly židovskými (roseta vepsaná do šesticípé hvězdy v průčelí). Podkovovité arkády spočívají na sloupcích z narůžovělého švédského vanevického granitu, charakteristického jasně modrými krystaly křemene.

Uvedený výčet sepulkrálních monumentů je jen pouhým zlomkem z výpravného bohatství vratislavského starého židovského hřbitova. I přes určité ztráty a poškození mnoha náhrobků tak dnes představuje jedinečné svědectví vyspělé sepulkrální kultury ve Slezsku 2. poloviny 19. století a počátku 20. století.

OBR. 7 **Náhrobek šachového mistra Arnolda Schottländera důmyslně využívá motivy šachových figurek a šachovnice.** Foto: Petra Hečková

OBR. 8 **Náhrobek Samuela Kohna byl vyroben v berlínském ateliéru Hanse Dammanna.** Foto: Petra Hečková

1 | Amalia Riesenthel, *Orientalismus als Mittel zur Identitätsfindung. Sepulkralarchitektur auf dem Jüdischen Friedhof Breslau, Lohestraße*. Reiner Sörries (ed.), Kasseler Studien zur Sepulkralkultur, Band 22. Berlin, 2015, s. 129–130.

2 | Grażyna Trzaskowska, „Uwaga! Nie przysypywać pni drzew!" Likwidacja wrocławskich cmentarzy w latach 60. i 70. oraz jej skutki, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*, LXXV (2020), 1, s. 123–159.

3 | Dnes se neuralgickému tématu cílené devastace německých hřbitovů a hledání jejich pozůstatků stále více věnuje nejen odborný výzkum, ale i pozornost veřejnosti. Viz například články z posledních let na městském informačním portále: Mariola Szczyrba, Dawne cmentarze Wrocławia. Dziś są tam parki i osiedla. Mieszkamy na grobach. Zobacz zdjęcia i mapę, *Wroclaw.pl*, https://www.wroclaw.pl/dla-mieszkanca/dawne-cmentarze-wroclawia-dzis-parki-i-osiedla-zdjecia-mapa, vyhledáno 1. 11. 2022.
We Wrocławiu powstaje mapa miejsc, w których leżą poniemieckie nagrobki, *Wroclaw.pl*, https://www.wroclaw.pl/dla-mieszkanca/we-wroclawiu-powstaje-mapa-miejsc-w-ktorych-leza-poniemieckie-nagrobki, vyhledáno 7. 6. 2021.
Informace o německých náhrobcích shromažďuje *Mapa Pozostałości po niemieckich nekropoliach Wrocławia*, Dostupné na: https://www.google.com/maps/.

4 | Ibidem, s. 147.

OBR. 9 **Hrobka rodin Heimann a Kolker je pravděpodobně jediným signovaným dílem architekta Edwina Opplera, dochovaným na vratislavském židovském hřbitově.** Foto: Petra Hečková

OBR. 10 **Mezi náhrobky na starém židovském hřbitově ve Vratislavi se setkáváme i se soudobými módními formami stél v podobě kmenů stromů, veristicky ztvárněných v pískovci.** Foto: Petra Hečková

e-Monumentica
odborný recenzovaný časopis věnovaný tématu mezioborové spolupráce
v oblasti péče o památky a kulturní dědictví

ROČNÍK IX. **2021** | ČÍSLO **2**

Autoři příspěvků:
Tomáš Bárta Pražák | Petra Hečková | Lucie Bartůňková | Pavel Voltr | Jitka Bílková

Fotografie na obálce: Petra Hečková

Redakce:
Vít Večeře, emonumentica@gmail.com
Univerzita Pardubice, Fakulta restaurování, Jiráskova 3, 570 01 Litomyšl

Grafická úprava: Radka Velebilová

MK ČR E 24139

Vydává: Univerzita Pardubice, Studentská 95, 532 10 Pardubice 2, IČO 00216275.
Vychází 2 x ročně.
Počet stran: 93
Vydání 1., 2023
Tisk: H. R. G. s.r.o., Svitavská 1203, 570 01 Litomyšl

ISSN 1805-1944 (online)
ISSN 2695-1622 (tisk)